

TANULMÁNYOK

- 3 Csaba Iván: Az alkalmazott közgazdaságtanon innen és túl
20 Semjén András: Gondolatok a közgazdaságtanról
és a valóságról (korreferátum Csaba Iván cikkéhez)

MAGYAR VALÓSÁG

- 25 Andorka Rudolf–Spéder Zsolt: A szegénység
Magyarországon 1992–1995
53 Ferge Zsuzsa: A generációk közti és a társadalmi
szolidaritásról

KUTATÁSI BESZÁMOLÓK

- 62 Gábor László–Győri Péter: A köldökszínór
71 Horváth Ágota–Lévai Katalin: Szociális munkások, I. rész

ÖNKORMÁNYZATI SZOCIÁLPOLITIKA

- 88 Széman Zsuzsa: Az önkormányzatok és a civil szervezetek
feladatvállalása a vegyes „jóléti modellben”, 1995 végén

INTERJÚ

- 103 Gáthy Vera–Széman Zsuzsa: Törvények és szervezetek

RECENZIO

- 108 Ágostonné Alpár Vera: Otthon ... a hajléktalanszállón?

ESÉLY

Kiadja a Hilscher Rezső Szociálpolitikai Alapítvány

Szerkesztőség címe: 1088 Budapest VIII., Múzeum krt. 4/B
(ELTE Szociálpolitikai Tanszék)
Telefon: 266-9833/298

A megjelenést támogatja: Friedrich Naumann Alapítvány, József Attila Alapítvány,
Közösen a Jövő Munkahelyeiért Alapítvány, Népjóléti Minisztérium, Soros Alapítvány,
Szabad Sajtó Alapítvány, United States Information Service

Meg nem rendelt kéziratokat nem őrzünk meg, és nem küldünk vissza

Előfizethető a szerkesztőségénél

Megjelenik kéthavonta

Terjeszti a „Sziget” Rehabilitációs Kiszöveget

A lapot szerkesztik:

LÉVAI KATALIN főszerkesztő

HORVÁTH ÁGOTA, LÉVAI JÚLIA olvasószerkesztők

WEBER ATTILA szerkesztő

A szerkesztőség munkatársai: Berény Márta, Bánfalvi Adrienne, Moksony Ferenc

Szerkesztőbizottság: Balipap Ferenc, Bíró András, Csepeli György,
Ferge Zsuzsa (elnök), Gönczöl Katalin, Hegyesi Gábor, Juhász Pál, Léderer Pál,
Nagy Endre, Orosz Éva, Pataki János, Salgó Lajos (NSZK), Semjén András,
Somlai Péter, Szabó Dénes (Kanada), Szalai Júlia, Szelényi Iván (USA),
Talyigás Katalin, Tausz Katalin, Georg Vobruba (NSZK)

Folyóíratrtervező: Yasar Meral

Tördelőszerkesztő: Nyíri András

Készült a NEOTIP Bt. nyomdájában

Felelős vezető: Naszályi Gábor

ISSN 0865-0810

Csaba Iván

Az alkalmazott közgazdaságtanon innen és túl

Vázlatok a jóléti rendszer és a szociálpolitika elmélettörténetéhez*

Aki a magyarországi szociálpolitikai gondolkodást tanulmányozza, megállapíthatja, hogy az gazdag szakmai kultúrára támaszkodik. A jelen tanulmány nem vállalkozik arra, hogy átfogó képet adjon a szociálpolitikai témájú hazai kutatásokról és publikációkról. Ez a dolgozat inkább a hazai szociálpolitikai irodalomhoz fűzött személyes impressziókra és olvasmányélményekre épülő széljegyzetnek tekinthető. Megfigyeléseimet mindenekelőtt az elméleti igényű közgazdaságtani művekre alapoztam, mivel azonban a szociálpolitika mint tárgykör alapvetően interdiszciplináris jellegű, kitérek az általam fontosnak ítélt politikai gazdaságtani és szociológiai művekre is. A vizsgált témakör sajátosságai miatt nem elkerülhető az elmélet és a politikai diskurzusban, illetve közéleti zurnalisztikában megtestesülő közgazdasági gondolkodás szembesítése sem. Ez a megkülönböztetés azért fontos, mert a közgazdaságtan mint elmélet és a gazdaságpolitika, valamint a „mindennapi” gazdasági vélekedések között gyakran jelentős szakadék tátong.¹

Örökség: politika és szociálpolitika

Ha a 90-es évek előtti magyar társadalomtudomány és különösen a reformközgazdaságtan egyik sajátossága a politikaorientáltság és a társadalomjobbító ambíció volt, akkor ez az attitűd most jellegzetes örökségként él tovább a hazai szociálpolitikai irodalomban. Szembetűnő, hogy a megjelent művek mennyire reaktívak a politikai történésekre, gazdaságpolitikai vitákra vagy a törvénykezési fejleményekre vonatkozóan. Az érdeklődés fókuszában ma is a reform, a képlékeny állapotban lévő magyar jóléti rendszer kíváncsának vagy éppen károsnak tekintett reformja áll. (A szociálpolitikai elmélet és a bevezetett, illetve elmaradt reformok közötti kapcsolatot és a szociálpolitikai reformizmus dilemmáit vizsgálja Semjén András itt közreadott írása is.) A megközelítésmód jellegzetessége, hogy a jóléti államot vagy egyes

* A tanulmány az MTA Közgazdaságtudományi Intézetében 1995. november 25-én rendezett „Örökség – utánpótlás – felfedezés” című konferencián elhangzott előadás alapján készült.

intézményeit elemző tanulmányok szerzői szinte normaszzerűen térnek ki saját reformjavaslataik, személyes preferenciáik ismertetésére. A többpártrendszer, a parlamenti választások és a „szakértőiség”-kultusz gerjesztette piac és intellektuális izgalmak hatására a program és kiáltványírás szinte külön műfajjá nőtte ki magát a 90-es években. Ez a reformista attitűd részben nem meglepő, hiszen az elemzési terep a közszféra részét, az állami aktivizmus legitimnek tartott területét képezi. Ennek megfelelően a jóléti államot és intézményeit elemző nemzetközi irodalom jelentős mértékben támaszkodik a normatív szemléletű jóléti közgazdaságtanra, illetve az ugyancsak normatív ihletésű politikai és morálfilozófiára. Az elrendezések optimalitását firtató, az egyes megoldások lehetséges előnyeit és hátrányait számba vevő normatív közgazdaságtan azonban nem azonosítható reformreceptek kidolgozásával. Hasonlóan, a ma reneszánszát élő politikai filozófia meggyőző bizonyítékát adja annak, hogy etikai princípiumokról, morális elvekről is folytatható analitikus vita. A szociálpolitika politika. Az elosztási folyamatokat, a jóléti szolgáltatásokat vizsgáló munkák valódi társadalomtudománnyá válásának viszont éppen az a fokmérője, hogy mennyire marad rejtve az elemzők „hitbéli meggyőződése”, hogy milyen az arány a megértésre és a megváltoztatásra való törekvés között. Ennek tükrében megkockáztatható az az állítás, hogy a hazai szakma kívánatos mértékű szekularizációja még nem valósult meg.

A politikaorientáltsággal összefügg a kritikai attitűd, amely a „szocialista reformkor” irodalmának meghatározó vonása volt. A kritikai megközelítés ebben az esetben a tankönyvi és a létező szocializmus, a legitimációs szempontból is lényeges szociális ígéretek és a működő jóléti rendszerek közötti ellentmondás leleplezésére irányult. A kritikai elemzés legalább két forrásból táplálkozott. Az egyik megközelítés – és ezt mindenekelőtt a szociálpolitikus szociológus szakma képviselte – a status quót a demokratikus processzusok, nyílt alkufolyamatok hiánya miatt, valamint a szociális feszültségek, elsősorban a szegénység hivatalos tagadása, továbbá a jóléti szféra nem megfelelő mértékűnek ítélt, ún. „maradékelnvű” finanszírozása miatt bírálta (l. pl. Ferge, 1986a, 1989; Szalai, 1986, 1987). Ez az álláspont a képviseleti demokrácia diszfunkcióiról szerzett gyakorlati tapasztalatok hiányában problémamentesen összeegyeztethető volt azokkal az empirikus eredményekkel, amelyek feltárták a létező szocializmusban újratermelődő deprivációt, illetve a jövedelemújraelosztási rendszer egyes esetekben egyenlőtlenségeket generáló vonásait (pl. Andorka, 1989; Ladányi, 1975; Dániel, 1982; Szelényi, 1983). A kritikai megközelítés másik forrását a reformközgazdaságtan, illetve Kornai János *A hiány* című munkájával fémjelezhető institucionalista gazdaságelemzés szolgáltatta. Ebből a nézőpontból a szociális programok működése és működési zavarai hasonló tényezőkre voltak visszavezethetők, mint a szocialista gazdaság egésze esetében: a „túlzott központosítás” és „tervalku”, a „torz árrendszer” és „rossz érdekeltégi viszonyok”, a „puha költségvetési korlát”, a „paternalizmus” és „bürokratikus koordináció” fogalmi általános magyarázó erővel bírtak. A kritikai elemzés e két irányzata közötti különbségek a megoldási javaslatok iránya közötti eltérést is előrevetítették. A késői szocializmusban azonban még kirajzolódott a konszenzus ösvénye: a puha költségvetési korlát „megkeményítésétől”, a „gazdasági redisztribúció”

visszaszorításától nemcsak a „piaci koordináció” térnyerését, hanem a valódi „jóléti újraelosztás” megerősítését is remélni lehetett (Manchin, Szelényi, 1986). Ez utóbbi scenárió mintha görbe tükörben válna láthatóvá, ha a 90-es évek fejleményeire tekintünk. Miközben a gazdasági újraelosztás hagyományos intézményei megszűntek, a transzformációs visszaesés közepette és legfőképpen annak hatására a „maradékellvű” szociálpolitikából „koraszülött jóléti állam” lett (Kornai, 1992). Ilyen körülmények között a magyar jóléti rendszer nemcsak a politikai, hanem az intellektuális vitáknak is a fókuszába került, ami retorikájában reprodukálni látszik a világméreteken zajló és a társadalomtudományokban is kitapintható bal- és jobboldal közötti vitát. Az egyik oldalon találhatjuk a fent említett első megközelítés képviselőit, akik a 80-as években a szociális kiadások növelését sürgették, és ma a társadalmi átalakulást óriási kataklizmaként látatják.² Ebből a pozícióból az örökölt intézményrendszer is harcok védelemre szorul a „minimális állam” bevezetésére irányuló törekvésekkel szemben. A „front” másik oldalán a „pénzügyi lefojtást” eredményező, pazarló „nagy elosztási rendszerekről” hallhatunk, és a paternalista, a „bölcsőtől a sírig” gyámkodó „Állam-Leviathán” vízióját festik elénk (pl. Kopits, 1994; Világbank, 1995; Kornai, 1996). Itt láthatjuk viszont a reformközgazdászokból rendszerváltó ígehirdetővé változott „köz”-közgazdászokat is, akik az államháztartási reform halaszthatatlanságát panelszerűen ismételtető vagy éppen a bevezetett reformok valódiságát kétségbevonó jeremiáikkal ostromozhatják a mindenkor gazdaságpolitikát csinálókat. Az ismerős gondolatfutatok ellenére azonban a hazai polémia közös sajátosságokat is mutat, és nemcsak azért, mert furcsa szövegkörnyezetet teremt a politikai mező, ahol az úgynevezett jobboldal gyakran szociáldemokrata érvekkel operál, míg az úgynevezett baloldal nem ritkán neoliberaisnak hangzó húrokat is penget. A jóléti állam védelmében és ellene felhasznált retorikai klisék ugyanis nem tűnnek problémamentesen bevethetőnek a hazai terepviszonyok között. Nehezen beszélhetünk ugyanis a „minimális állam” bevezetésének közvetlen veszélyéről ott, ahol a transferek az átlagos pénzbeli jövedelmeknek is több mint 30 százalékát képviselik (Kolosi et al., 1996). Hasonlóan, a koraszülött jóléti állam sztereotípiája félrevezető lehet olyankor, amikor Magyarországon úgy ugrott magasra a jóléti kiadások nemzeti össztermékhez viszonyított aránya, hogy ez a változás döntő mértékben a nevező összezsugorodásával magyarázható. A hazai polémia sajátosságát adja az is, hogy a vita gyakran szakmák, szociológusok és közgazdászok közötti nézetkülönbség formájában jelenik meg. Az ideológiai ellentmondásoktól terhelt felszín mögött azonban a hazai társadalomtudományi gondolkodás ma már árnyaltabb képet mutat, és a tudományos teljesítmények nemcsak e dimenzió mentén értékelhetők.

Politikai gazdaságtan és a tranzíció

A hazai irodalom tradicionálisan hangsúlyozza a szociálpolitika társadalmi beágyazottságát. Jelzi ezt a „társadalompolitika” elnevezés használata is. A fogalmat Ferge Zsuzsa vitte be a köztudatba, szembeállítva azt a szűken

értelmezett szociálpolitikával. Nem meglepő, hogy a szociálpolitikát vizsgáló magyar társadalomtudomány a marxista makroelmélet alternatívájaként is értelmezhető funkcionalista-strukturalista megközelítésre – különösen Luhmann és Habermas munkásságára – és az azzal sok szempontból rokonítható Polányi-féle institucionalizmusra mutatkozott fogékonyak (l. pl. Manchin-Szelényi, 1986; Ferge, 1986b; Pokol, 1987). Strukturalista-funkcionalista nézőpontból a rendszerváltás egy olyan modernizációs folyamatként is feltüntethető, amely egyfelől a politikai dominancia alól felszabaduló, autonóm gazdasági alrendszer kiépüléséből, másfelől a gazdaságtól elkülönülő, „saját racionalitása szerint” funkcionáló szociálpolitika megjelenéséből áll (Ferge, 1991, 1992; Juhász, 1995). Ez a konstrukció minden bizonnyal lefordítható a szubvenciók, illetve az ártámogatási rendszer leépítésére, a vállalati szintű foglalkoztatási kötelezettség megszűnésére, valamint a gazdálkodói egységek szociálpolitikai funkciójának csökkenésére. Számos intézményi mozzanat azonban nem kezelhető megfelelően ennek az igencsak teleologikus elméleti sémának a nyelvezetével.³ S bár az elemzők számára nem tűnik egyértelműen üdvöztetőnek, a „funkcionális differenciálódás” útja mindenesetre szembeállítható a politika dominanciáját a piac dominanciájával felváltó Polányi-féle vízió fenyegetésével (Ferge, 1995b).

A funkcionalista-strukturalista megközelítés fő korlátja az, hogy figyelmen kívül hagyja a szociálpolitikát és annak intézményrendszerét formáló politikai aktorokat. Tény, hogy ezen aktorok azonosítása, motivációik és hatalmi-politikai befolyásuk jellemzése nem bizonyult könnyű feladatnak. Mivel az egyes kormányzatok mozgásteret erősen determinálnak, a politikai pártok a magukra akasztott ideológiai címkék ellenére nehezen azonosíthatók a jóléti állam valamilyen jellegzetes konfigurációjával. Felderítetlen az a szerep is, amelyet a csökkenő szervezetségű és posztkommunista dominanciájú szakszervezetek játszanak a jóléti politikák formálásában. Még hiányzik annak higgadt elemzése is, hogy a nemzetközi szervezetek és az integrációs törekvések a jóléti politika milyen modelljének kedveznek. A politikai, társadalmi mozgatórugók megítélésével kapcsolatos bizonytalanságokat illusztrálják azok az adaptációs kísérletek is, amelyek Esping-Andersen nyomdokain haladva a rendszerváltást a „jóléti rezsim” közötti elmozdulás oldaláról igyekeztek megragadni (Ferge, 1992; Tóth, 1994a).⁴

A közkiadásokat a szociális jogosultságok nyílt megnyirbálásán keresztül visszafogni kívánó kormányzati erőfeszítések és az azokat övező ellentmondások újabb lendületet adtak a politikát formáló erők és körülmények kereséséhez. Különösen két, egymással homlokegyenest ellenkező következtetésre jutó, mégis hasonló logikájú értelmezést fontos megemlíteni, amelyekkel az alábbiakban valamivel részletesebben foglalkozom. A kialakult szituáció mindkét teória szerint csapdajellegű, mert a lakosság nagy többségével szemben egy szűk járadékleső csoportnak kedvez. Az egyik megközelítés szerint valójában az állam köldökszinórján felnevelkedett, új pénzügyi-gazdasági elit indított támadást a számára már koloncnak tekintett, a szocializmusból örökölt jóléti rendszer ellen (Szalai, 1995; Ferge, 1995a). Hozzájuk csatlakoztak az 1945 előtti uralkodó rétegek és leszármazottaik is (Ferge, 1995a). Ezeknek a csoportoknak a törekvései viszont ellentétesek a társadalom nagy többsé-

gének az érdekével, amely számára a biztonságigény elsődleges motivációs tényező. Ráadásul a történelmi tapasztalatok folytán a magyar lakosság körében a biztonságigény a szokásosnál is szélesebb skálára terjed ki, és ezen igények legfőbb, de egyben legalkalmasabb címzettje is az állam. Az ezzel szemben álló megközelítés szerint a feladat annak a paradoxonnak a megfejtésében áll, hogy a példátlan mértékű jóléti kiadások csökkentésére irányuló reformok a költségeket viselő és a szolgáltatások minőségével egyre elégedetlenebb adófizető fogyasztók ellenállásába ütköznek (Csontos, 1995; Kornai 1996). A lehetséges magyarázatot a metodológiai individualizmusra támaszkodó politikai gazdaságtan, a közösségi választások (public choice) elmélete kínálja, fiskális illúziók szerepére hivatkozva. E szerint a hipotézis szerint, amely a közkiadások növekedésének egyik standard magyarázata a public finance – public choice irodalomban, a közprogramok valós költségeinek alábecslése, valamint a gyenge adótudatosság az optimálisnál nagyobb keresletet gerjeszt a közszolgáltatások iránt. A jövedelmek szerteágazó és gyakran rejtett (pl. tb-járulék) formában történő elvonása mellett a polgárok a társadalmi juttatások és az adóterhek közötti kapcsolatot nem a valóságnak megfelelően értelmezik. A döntéelmélet eredeti alkalmazásának tekinthető, ha a „status quo” hatást a jóléti rendszert konzerváló körülményként szerepeltetik. Ez azt jelenti, hogy az egyének egy juttatásfajtáról csak magasabb kompenzációért lennének hajlandók lemondani, mint amilyen értéket tulajdonítanak annak a juttatás bevezetése előtt (Csontos, 1995).⁵ Míg a biztonságigényt középpontba helyező gondolatmenet az államot tekinti adekvát szolgáltatónak, addig ebben az érvelési rendszerben a piaci megoldások vannak magasabbrendűként feltüntetve. Abban ugyanis a fiskális illúziók, valamint a status quo hatás is közrejátszanak, hogy olyan közfinanszírozású programok maradjanak fenn, „amelyek összköltsége minden valószínűség szerint nagyobb, mint a társadalmi haszna” (Csontos, 1995). Ez a helyzet ismét csak egy szűk járadékleső csoportnak hoz hasznót, amelynek tagjai a jóléti szektoron keresztül jutnak hatalmi pozícióhoz, ideértve többek között a közhivatalnokokat, a szakszervezeti elitet vagy éppen az egzisztenciális szempontból államfüggő értelmiségi csoportokat (Kornai, 1996). Mivel mindkét fent említett megközelítés központi jelentőséget tulajdonít az „átlagos” egyéni preferenciáknak, ezért azok empirikus tesztelése hasonló módszereket igényel. A „biztonságigény” jelentőségét vizsgáló kutatások olyan kérdezőszavakból vonták le a hipotézisüket megerősítő következtetéseiket, melynek keretében megkísérelték mérni az alapvető és a létbiztonságot meghatározó javak iránti igény intenzitását, valamint az állami felelősség kívánatos mértékét ezen javak esetében (Ferge, 1994; Ferge et al., 1996). Bár az említett hazai és nemzetközi mintavételre épülő elemzések Okuntól kölcsönözve tárgyalják az átváltás, a „trade-off” problematikáját, csak éppen a biztonság és a szabadság értékei között, mégsem szembesítették a megkérdőjelezteket az említett javak költségeivel, a nagyobb biztonság megszerzéséért meghozni kívánt áldozat mértékével. E vizsgálatokkal kapcsolatban az is felvethető, hogy az az eredmény, amely az állam kiterjedt szerepének az igénylésére utal, összefüggésbe hozható a biztonság, illetve a biztosítás nem közösségi intézményeinek a figyelmen kívül hagyásával is (Kornai, 1996).⁶ A fiskális

illúziókat és az adótudatosságot kutató kérdezőes vizsgálat eredményei ezen tanulmány írásakor még nem váltak publikussá. Ugyanakkor egy 1995-ben készült felmérés arra enged következtetni, hogy a polgárok differenciált válaszokat adtak akkor, amikor az egyes közösségi programok mértékének a változtatása adócsökkentéssel vagy adóemeléssel összekapcsolva vetődik fel: a megkérdezettek számos jóléti szolgáltatás színvonalának emeléséért hajlandóknak mutatkoztak több adót fizetni (Róbert, 1995). Végezetül megjegyzendő, hogy a feltételezett egyéni preferenciákra épülő gondolatmenetek árnyaltabbá tehetők, és a többség–kebbség fikciója feloldható, ha azok elmozdulnak az átlagos fogyasztó–szavazópolgártól, és alaposabban szemügyre veszik az egyes csoportok újraelosztásból származó nettó hasznait vagy költségeit.

A jóléti rendszer nemcsak a társadalmi-politikai erők érvényesülésének és konfliktusának eredménye, hanem maga is politikaformáló tényező. Közben a jóléti állam gazdasági következményei élénken foglalkoztatták a közgazdászokat és társadalomtudósokat, a politikai hatások elemzése kevesebb figyelmet kapott. Az a gondolat, hogy a drámai gazdasági visszaesés ellenére megszilárduló parlamenti demokrácia összefüggésbe hozható a hanyatló piaci jövedelmeket jelentős mértékben helyettesíteni képes jóléti transzferek és szolgáltatások kompenzációs és legitimációs funkciójával, csupán jelzéseként jelent meg néhány tanulmányban (Tóth, 1994a; Greskovics, 1996). A kompenzációs funkció szembeállítása a legrászorultabb csoportok „megcélzásának” követelményével termékenyen járulhat hozzá a kutatások incidenciájának elemzéséhez. A jóléti programok politikaformáló szerepére hívhatja fel a figyelmet a munkaerőpiacról kiszorult vagy kivonult, transzferekből élő csoportok, elsősorban a nyugdíjasok politikai magatartásának, valamint kollektív cselekvési lehetőségeinek a vizsgálata is. (E problémákhoz szolgáltat eredeti adalékokat Greskovics [1994].)

A gazdaságpolitika és a fiskális kihívás

A gazdaságpolitika és a gazdaságpolitikai elmélet számára a jóléti szektor elsősorban mint költségvetési probléma jelent meg. Egy 1987-ben megjelent tanulmány, amely talán az első alapos, a magyar közkiadásokat nemzetközi összehasonlításban vizsgáló elemzés volt, a magyar jóléti kiadások mértékéről megállapította: „Magyarország szintjét nem lehet magasnak tekinteni sem az átlaghoz, sem a hozzánk földrajzilag és fejlettségben közel álló országokhoz képest” (Gács, 1987, 121. o.). A 90-es évek hasonló adatait elemző tanulmányok esetében azonban radikálisan más értékelésekkel találkozhatunk. A különböző összehasonlító elemzések, amelyek tipikusan az OECD országokat választották viszonyítási alapul, Magyarországot a nemzeti össztermékből való részesedés alapján az ún. magasan költelező jóléti államokkal egy sorban helyezték el (Andorka et al., 1995; Világbank, 1995; OECD, 1995). A kiadási terheket és szerkezetet elemző munkák e változás számos aspektusát világították meg, úgymint a mérhető GDP visszaesését és a feketegazdaság terjedését, az örökölt rendszerek beérését és a kedvezőtlen de-

mográfiai folyamatok kibontakozását, a költséginflációt, a tíz százalék fölötti munkanélküliség megjelenését és az ebből fakadó kiadási automatizmusokat, az ártámogatások kompenzálását vagy az infláció miatt megugró lakáshitel-támogatási közterheket. A jóléti kiadások szerkezetét vizsgáló tanulmányok mégis hiányérzetet hagyhatnak az olvasóban. A gazdaságpolitikai elemzések optikájának középpontjában a nemzeti össztermékhez, illetve az államháztartási kiadásokhoz viszonyított, *relatív* kiadások állnak. Eközben az elemzők figyelmét elkerülni látszik az egyes jóléti programokra fordított kiadások reálértékének alakulása, illetve annak megfontolása, hogy a transzfereket igénybe vevők száma és az egy igénybe vevőre jutó juttatás nagysága miként befolyásolta a kiadások változását.

A jóléti programok makroökonómiai hatásait tárgyaló hazai irodalomban egyaránt felfedezhetjük a monetarista, illetve kínálat-oldali közgazdaságtan és a keynesiánus szempontok alkalmazását. Az uralkodó vélekedés szerint a jóléti terhek kialakult szintje nem fenntartható. Az egyik érvelés szerint gazdasági fejlettségünk szintje ezt a mértéket nem engedi meg (Kornai, 1992, Andorka et al., 1995). Ez az állítás rokonítható Wilensky „iparosítási” elméletével, amely szerint az egy főre jutó jövedelem a jóléti kiadások legfontosabb magyarázó változója.⁷ Továbbá ez a gondolat kapcsolódik egy másik, gyakran hangoztatott szemponthoz is, amely szerint a jóléti kiadások közvetlenül elvonják az erőforrásokat a beruházások elől. A jóléti kiadások nemkívánatos gazdasági hatásaként jelenik meg az általuk gerjesztett költségvetési hiány is, amelyet a növekvő inflációval, a kedvezőtlen fizetési mérleggel vagy pedig a magas kamatlábakon keresztül érvényesülő „kiszorítási effektussal” hoznak kapcsolatba, noha e következmények egymással helyettesítési viszonyban vannak. A kínálati oldalon jelentkező, a közgazdaságtan által hangsúlyozott, pénzbeli jövedelmeket szűkítő, negatív ösztönzési hatások is rendszeresen felbukkannak a tárgyalt káros következmények között. Eszerint a magas adóterhek, többek között, éket képeznek a foglalkoztatási költségek és a jövedelmek között, ami csökkenti a munkaerőkínálatot, valamint – és e két állítás szintén nem ellentmondásmentes – munkanélküliséget eredményez (Kopits, 1994; Világbank, 1995). A károsan ösztönző hatás egyik további megjelenési formájaként említik a feketegazdaság és a jóléti terhek közötti pozitív kapcsolatot, amely tovább növeli a költségvetés hiányát.

A fent említett nézetekkel szemben eltérő álláspontok kifejtésével is találkozhatunk (Köves, 1995a, 1995b; Oblath, 1995a, 1995; Csáki, Orosz, 1995). A fiskális probléma, illetve ezen belül a jóléti kiadások szerepének eltérő értékelése egyrészt a diagnózisban jelentkezik. Eszerint nem a jóléti kiadások mértéke, hanem a nemzeti össztermék visszaesése az igazi probléma. Továbbá kétséges, hogy a költségvetési deficit jelentős feszültségforrás lenne, ha azt mint *reálmutatót* vizsgáljuk. Ehhez a felvetéshez kapcsolódik az a nézet is, hogy a nominális költségvetési hiány sem elsősorban a jóléti programoknak, hanem sokkal inkább a kamatterheknek tulajdonítható. A szociális kiadások hatásmechanizmusa is új megvilágításba kerül. Megfogalmazódott az az alapvetően keynesiánus szempont is, hogy a visszaesés közepette stabilizátor funkciót tölthetnek be a transzferek, ami nem feltétlenül negatív

összhatású a beruházásokra nézve sem, bár a magyar gazdaság nyíltságából fakadó következményeket nemigen veszik figyelembe az e nézetten állók. A kiszorítási effektusra és a káros ösztönzőket hangsúlyozó érvekre reflektál az a gondolat is, amely a jóléti kiadások egy tetemes részét (pl. egészségügy, oktatás) beruházásként értelmezi, ami viszont inkább erősítheti egy ország versenyképességét.

A polémia még korántsem tekinthető lezártnak. Annyi azonban elmondható, hogy a bemutatott és ellentétes következtetésre lehetőséget adó érvek igazán még nem szembesültek egymással, és könnyen lehetséges, hogy a konfliktus feloldásának igazi útja az lesz, ha megtalálják a megfelelő átváltást az egymást kioltó hatások között. Mindenesetre a jóléti rendszer gyakran az átmeneti gazdaságra nehezedő, leküzdhetetlennek látszó kolosszusként jelenik meg. A jóléti rendszer mint fiskális probléma ellentmondása – és a hazai gazdaságpolitikai gondolkodás kedveli az ilyen paradoxonokat – abban áll, hogy míg a gazdasági növekedés felgyorsulása nehezen képzelhető el a jóléti terhek jelenlegi szintje mellett, a kiadások mértékének a leszorítása is csak gazdasági növekedés esetén látszik kivitelezhetőnek (l. pl. Kornai, 1994). Ráadásul, a kiadások lefaragására irányuló erőfeszítések is újabb kiadási igényt támasztanak, ami a magyar „leaky bucket”, a lyukas tejeszacskó képze- te által vonult be az irodalomba (Tóth, 1994).

Mikroökonómiai megalapozások

A nemzetközi közgazdaságtani irodalomban a jóléti szolgáltatások és transzferprogramok elemzése mindenekelőtt a mikroökonómia illetékességi körébe tartozik (l. pl. Rupp, 1992). A mikroökonómiai elemzés a megközelítésmód szerint lehet normatív vagy pozitív irányultságú. Az előbbi a gazdasági szituációk jóléti, illetve hatékonysági értékelésére törekszik, míg az utóbbi adott intézményi korlátok mellett modellezi a szereplők magatartását. A normatív elemzés a jóléti közgazdaságtanra és annak alapvető teoreimáira épít. Ezek szerint az állami beavatkozás nemcsak méltányossági, hanem hatékonysági szempontból is igazolható lehet. Ebben a megközelítésben az állami beavatkozás céljai és eszközei analitikusan elkülöníthetők egymástól. Így, többek között, vizsgálható az, hogy adott redisztributív célok mely intézmények segítségével valósíthatók meg a leghatékonyabban. A javak elosztásának igazságosságát javító programokat gyakran csak hatékonysági veszteségek árán lehet érvényesíteni. Ekkor a feladat az egyes elrendezések (pl. juttatások és adók) által közvetített ösztönzők pozitív elemzése, és ennek alapján a hatékonysági és méltányossági szempontok közötti optimális átváltás megtalálása. Előállhatnak azonban olyan szituációk is, amikor a méltányosság és hatékonyság közötti konfliktus eltűnik. Ilyenkor a javak piacon megvalósuló allokációja nem tekinthető *Pareto-értelemben optimálisnak*: legalább egy szereplő jóléte növelhető anélkül, hogy bárkinek a helyzete romlana ezáltal. Ez a helyzet áll elő a *piaci kudarcok*, ill. *elégedetlenségek* esetében. Piaci kudarcok léphetnek fel a tökéletlen verseny, externáliák és közjavak, hiányzó piacok, valamint információs problémák következtében. A közgazdaságtani

elemzés azt sugallja, hogy a jóléti programok által előállított javak és szolgáltatások nem ritkán eleget tesznek e tulajdonságok valamelyikének vagy egyszerre többnek is. Meg kell azonban jegyezni, hogy a piac korlátozásának igazolására nem elégséges a piaci kudarcok lehetőségének bemutatása. A korszerűbbnek tekinthető megközelítés szerint először is figyelembe kell vennünk, hogy magánintézmények is adhatnak megfelelő válaszokat, ha a piaci tranzakciók nem bizonyulnak hatékonyak. Továbbá a közösségi programok támogatására azt is meg kell mutatni, hogy a kormányzati megoldások elvben eredményezhetnek-e javulást, figyelembe véve az állami intézmények információs korlátait is: ekkor a piaci egyensúly *korlátozott* értelemben sem *Pareto-optimalis*. Az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a piac korlátozásának több intézményi lehetősége létezik a szabályozástól a magánszereplőket kikikötő szolgáltatásig bezárólag: így a piaci kudarcok nem összeegyeztethetetlenek a jóléti szolgáltatások versenyzői modelljével sem. Végül, de nem utolsósorban azt is szükséges vizsgálni, hogy a közösségi programtól várható javulás a hatékonyság terén megvalósítható-e adott demokratikus és bürokratikus processzusok mellett. Ez utóbbi kérdés megfontolását teszi lehetővé a piaci kudarcoknak a *kormányzati elégtelenségekkel* való szembesítése, amelyhez a közösségi választások elmélete szolgáltatja az elemzési kereteket. A kormányzati kudarcok származhatnak a kiválasztási eljárások tökéletlenségéből, a szavazók tökéletlen informáltságát kihasználó politikusok és szervezett érdekcsoportok járadékleső magatartásából, valamint a monopolisztikus pozícióban lévő bürokraták erőfölényének érvényesítéséből.

A fentiek alapján a mikroökonómiai megalapozottságot nélkülöző nézetnek tekinthető a jóléti állam igazolása a piaci elégtelenségek pusztá tényére hivatkozva éppen úgy, mint a jóléti szolgáltatások mechanikus azonosítása a közönséges piaci javakkal. Bár mindkét esetre találhatunk példákat a hazai irodalomban, a hatékony piaci működés feltételeit gyakrabban hagyják figyelmen kívül. Ez a gondolkodásmód, amely uralja a zsumalisztikai közgazdaságtant, de jelen van az elméleti írásokban is, részben visszavezethető a hazai mikroökonómiai műveltség hiányosságaira.⁸ Ugyanakkor az az elfogultság, amely elfedi a jóléti és a „versenyszektor” közötti lényeges különbségeket, értelmezhető a marxista politikai gazdaságtannal szemben kialakult ellenhatásként is, amely a „termelő” és „nem termelő” szektorok közötti megkülönböztetés alapján másodlagos szerepet tulajdonított a szolgáltatásoknak. A 90-es évek elméleti közgazdaságtani irodalmában azonban találkozhatunk olyan írásokkal is, amelyek a jóléti közgazdaságtan módszereit adaptálva elemzik a jóléti politikák egyes területeit, és a piaci kudarcok lehetőségének figyelembevételével értékelik az intézményi alternatívákat. (E témakörön belül említést érdemel, többek között, Galasi és Kertesi [1991] írása az externáliás hatásokkal kapcsolatban az egészségügyi szolgáltatások esetében, továbbá Semjén [1992] munkája az oktatási jószág sajátosságairól, valamint az egyes kockázatformák esetében a biztosítási piacok korlátait vizsgáló tanulmányok [Fraternité, 1991; Csaba, 1991; Köllő, Semjén, 1995].) A kormányzati elégtelenségek modern elméletének hazai művelése is az adaptációs szakasz elején tart. Megjegyzendő viszont, hogy a reformközgazdaságtan hagyományokat teremtett a klasszikus politikai közgazdákéhoz hasonló elem-

zési módszer számára, amely az önkényes állami szabályozás perverz hatásainak bemutatására koncentrál. A fiskális illúziók hipotézisének alkalmazására tett erőfeszítés mellett – amelyet a fentiekben már ismertettem – a közösségi választások elméletének eredeti interpretációját képviseli a magyar bérlakásprivatizáció leírása a koncentráltan jelentkező hasznok és diffúz költségek körülményei között kibontakozó járadékleső stratégiák alapján (Hege-dűs, Tosics, 1991).

Ha az egyes jóléti politikák közgazdaságtani tárgyalását vesszük számba, akkor már a publikációk mennyisége alapján is a nyugdíjbiztosítással, illetve a generációk közötti transzferekkel foglalkozó írásokat kell elsőként megemlítenünk (l. pl. Augusztinovics, Martos, 1995; Simonovics, 1995; Martos, 1994; Augusztinovics, 1993). Az e területen született művek sajátos színfoltot képviselnek a magyar közgazdasági irodalom palettáján: a tárgyalás nyelvezete, valamint az elemzett problémák gyakran elütnek a kurrens nemzetközi irodalomban megszokottól, ami az olvasó számára az öntörvényűség báját sugározhatja.⁹ Mindez azonban nem vált gátjává annak, hogy közgazdaságtani szempontból releváns eredeti felismerések szülessenek e területen. A tudományos teljesítmények között tarthatjuk számon többek között azoknak a kohorszmodelleknek a kidolgozását, amelyek nemcsak az öregkori fogyasztást, hanem a „gesztációs periódus” alatti negatív megtakarítás mozzanatát is beépítik az elemzésbe. Ilyen körülmények között például a felosztó-kiróvó nyugdíjakat hátrányosan érintő hatások előnyösek lehetnek a valamennyi generációt átfogó újraelosztási rendszer szempontjából (Simonovics, 1995; Augusztinovics, 1993). A témakörrel foglalkozó írásokból nem ritkán kiérződik az elfoglaltság az életpálya mentén végrehajtott jövedelemátcsoportosítás közösségi formái iránt. Ennek ellenére az említett tanulmányokban figyelemre méltó szempontokat olvashatunk a nyugdíjbiztosítás magánosítására, illetve tökefedezetivé alakítására vonatkozó javaslatokkal kapcsolatban, ami megtermékenyítő hatást gyakorolhat a témakör körül zajló, erősen ideologikus gazdaságpolitikai vitára.

Az adózási és transzferprogramok ösztönzési hatásainak közgazdaságtana ma már fontos hídfőállásokkal rendelkezik, mindenekelőtt a külföldi folyóiratokban és tankönyvekben kifejtett elmélet, valamint a rendelkezésre álló empirikus eredmények ismertetése terén (Semjén, 1993; Köllő, Semjén, 1995; Gál, 1996; Király, 1989). Ennek ellenére a hazai irodalomban a jóléti programok és az ezzel kapcsolatos adóterhek káros hatásaira vonatkozó, ortodox érvek gyakran leegyszerűsítő módon, a munkaerő-kínálatra gyakorolt helyettesítési és jövedelmi hatás, valamint a kínálati és a jóléti következmények világos megkülönböztetése nélkül szerepelnek.¹⁰ A hazai kutatások nemcsak az empirikus vizsgálatok területén nyújthatnak tudományos konklúziókat, hiszen az átalakulóban lévő gazdaság számos speciális problémát vet fel: ilyen kutatási feladatnak tekinthető többek között a jövedelemfüggő transzferek ösztönző hatásának modellezése az infláció és az ezzel összefüggő jogosultsági jövedelemhatárra vonatkozó bizonytalanság mellett, valamint a fekete gazdasági opció figyelembevételével. A jövedelmi transzferek ösztönző hatásaival kapcsolatos kutatásoknak a jövőben minden bizonnyal lendületet ad az a tény, hogy a pénzbeli juttatások a közgazdaságtant az elmélet

és az empiria terén egyaránt magas színvonalon művelő munkaerőgazdászok érdeklődési körébe kerülnek.¹¹ Ezt jelzi az a rendkívül figyelemre méltó ökonometriai vizsgálat is, amely a 90-es évek magyar adatait elemezve azt a hipotézist látszik megerősíteni, hogy miközben a magasabb munkanélküli segélyek növelik a rezervációs béreket és ezáltal a munkanélküliség valószínűségét, egyúttal erősebb ösztönzést adnak a munkahelykeresési erőfeszítéseknek, ami viszont kedvező a munkanélküliség alakulása szempontjából (Galasi, 1995).

A természetbeni juttatások, az oktatás és az egészségügyi ellátás területén kifejtett elméleti munkákat illetően elmondható, hogy a 70-es–80-as évek írásaiban megnyilvánuló, eklektikus megközelítésmód által teremtett tradíció – amelyben keverednek a szociológiai és a közgazdaságtani szempontok – még ma is erősen érezteti a hatását. Ez a szemléletmód különösen alkalmas a szolgáltató és az erőforrások allokációjában részt vevő intézmények és szereplők egymáshoz való viszonyának a feltérképezésére, a domináns „koordinációs mechanizmusok”, valamint az érdekérvényesítési stratégiák jellemzésére (l. pl. Lukács, Várhegyi, 1989; Orosz, 1992; Antal Z., 1991; Vince, 1995). Ugyanakkor e szellemi tradíció mellett a mikroökonómiai ihletésű elemzések ma még lépéshátrányban vannak. Ezen a téren az oktatásgazdaságtan talán előbbre tart, míg az egészségügyi szektor irodalmában (mindekenélőtt az Egészségügyi Gazdasági Szemle hasábjain) a menedzsmentszemlélet kibontakozása hozott komoly változást. Az alkalmazott közgazdaságtani vizsgálódás számára a kihívást a szabályozott piac irányába mutató intézményi fejlődés adja, amely a modellező és az empirikus közgazdászok számára egyaránt számos izgalmas problémát vet fel. Az ilyen jellegű reformokkal kapcsolatos elméleti irodalom fő állítása talán abban foglalható össze, hogy a szolgáltatók közötti verseny lehetőségének kiszélesítése csökkentheti az allokációs és az „X-hatékonyságot”, azonban a piaci ösztönzők érvényesülése a szolgáltatott javak sajátosságai miatt nemkívánatos, a hatékonysággal szemben álló következményeket is eredményezhet (Semjén, 1992; Orosz, 1991). Többek között még a jövő mikroökonómiai kutatásaira vár annak az elemzése, hogy a különböző tulajdonformájú intézmények hogyan reagálnak a blokkfinanszírozást felváltó és a mérhető teljesítményhez igazodó finanszírozási formákra, olyan körülmények között, amikor ezen intézmények outputjának lényeges paraméterei nem verifikálhatóak vagy nem megfigyelhetők. Az oktatás esetében a sajátosságot a fiskális decentralizáció, míg az egészségügyben az árakat a rögzített globális költségvetés szerint meghatározó Cuornot-típusú árszabályozás és a szolgáltatók potenciális keresletindukáló magatartása adja.

Bár a mikroökonómia szempontjából az igazságos elosztás kritériumai exogének, itt térek ki azokra a normatív morális kritériumokra, amelyek nyíltan vagy burkoltan kifejezésre jutnak a jóléti szektort és a szociálpolitikát elemző művekben. Az intézmények normatív értékelése elválaszthatatlan a jó társadalmi berendezkedésről vallott elvektől. Az elosztási igazságosságnak számos tradíciója érezteti hatását a nemzetközi irodalomban a kommunitáriánustól az utilitáriánusig. Talán mégis megkockáztatható az az állítás, hogy az igazságosságról folyó diskurzus középpontjában a nem-konzekvencialista

és liberális gyökerekre építő, analitikus politikai filozófiai irányzatok állnak. Ez az analitikus filozófia jelen van a magyar filozófiai gondolkodásban (Kis, 1986, 1992; Heller, 1990), de a szociálpolitikai irodalomban szinte csak elhanyagolható mértékben található meg. Ehelyett a szociológus műhelyekben inkább a társadalmi integráltságot önértéknek tekintő, ezért az igazságos elosztás szempontjából konzekvencialista, kommunitariánus értékrend az uralkodó. A jóléti intézményeket elemző közgazdaságtani írásokban viszont többnyire a rászorultsági elv és autonómia, illetve a szolidaritás és a biztosítási elv szembeállításával találkozhatunk, bár e szavak köznapi jelentése nem sok eligazításra ad esélyt az elosztási vitára valóban okot adó esetekben.¹²

Az empirikus módszerek és a szociálpolitika

A szociálpolitikával foglalkozó hazai irodalom egyik örömdetes jellegzetessége az empirikus orientáció. Ez különösen akkor válik szembeötlővé, ha a hazai termést összehasonlítjuk azokkal a kötetekkel, amelyek a közép-európai országok jóléti politikájának alakulását mutatják be a régió szerzőinek tanulmányaira támaszkodva (Pestoff, 1995; Deacon, 1992; Deacon, Szalai, 1990). Valószínűleg a nemzetközi pénzügyi szervezetek szakértői tanulmányai is hozzájárultak ahhoz, hogy a szociálpolitikát elemző kutatók előszeretettel mutatnak be a jóléti programokat jellemző adattáblákat. Az adatokra való hivatkozás a gazdaságpolitikai viták jellegzetességévé is vált. Az empiriára való támaszkodás kétségtelenül fegyelmzőerőt jelent, hiszen annak valószínűsége sem kizárt, hogy az adott adatok formájában megragadott tények a szerzők várározásaival ellentétes képet mutatnak. Olyankor azonban, amikor az igazságos berendezkedés ügye forog kockán, nem meglepő, ha időnként az adatok „pöckölgetésével” vagy a preconcepcióknak alávetett értelmezésével is találkozunk.¹³ Az alkalmazott elemzési módszerek szempontjából elmondható, hogy a vizsgált adatok többnyire egyszerű statisztikai, összegző információk (átlag, szórás, gyakoriság), a többváltozós statisztikai, ökonometria módszerek alkalmazása ritkább, de terjedőben van.

A magyar jóléti rendszer egyes jellemző adatainak, indikátorainak (pl. a GDP-hez viszonyított kiadások, ágyszám, juttatások helyettesítési rátája) komparatív bemutatása a szociálpolitikai írások egyik jellegzetes technikája. Viszonyítási alapként a szerzők ilyenkor az OECD országokat választják, ami részben érthető a rendelkezésre álló és jó minőségű adatok tükrében. Feltűnő azonban, hogy mennyire háttérbe szorul a közép-kelet-európai országokkal való összehasonlítás. (Egy ritka példája a hazai részvételű regionális komparatív elemzésnek a Ferge és szerzőtársai által készített tanulmány [1996].) A rendelkezésre álló adatok azt sugallják, hogy a jóléti szektorban végbement változásoknak nincs speciális magyar útja, különösen a Visegrádi Szerződés országai mutatnak több hasonlóságot. Ezekben az országokban az tűnik a tipikus trendnek az átalakulás első szakaszában, hogy a GDP és a bérek esésénél kevésbé csökkent a személyes jövedelmek nagysága, valamint a jövedelmeken belül nőtt a transzferek jelentősége a munkajövedelmek ro-

vására, ami összefüggésben van a jóléti kiadások GDP-hez mért arányának nem jelentéktelen emelkedésével. Ennek következményei éreztetik hatásukat a növekedésnek indult gazdaságokban is (UN, 1994; UNICEF, 1995). A komparatív regionális szemlélet hiánya természetesen nemcsak az adatok összehasonlítására vonatkozik: tükröződik benne a felzárkózási és integrálódási erőfeszítések ellentmondásossága is.

Az elmúlt időszak empirikus szociálpolitikai kutatásainak kétségtelenül legfontosabb fejleménye a háztartások jövedelmi változásainak folyamatos nyomonkövetése és elemzése, aminek az egyik fő forrása a TÁRKI által végzett háztartáspanel-felvétel (Sík, Tóth, 1992, 1993, 1996; Andorka et al., 1996). A háztartáspanel-vizsgálat és más hasonló reprezentatív felmérések lehetővé teszik, hogy viszonylag átfogó képet alkothassunk a Magyarországon lezajló átalakulási folyamat társadalmi és jövedelmi vetületéről. A háztartáspanel-vizsgálat adatainak elemzése nem egy meglepő eredményt hozott felszínre. Így sokak várákozásaival nem áll összhangban az a tény, hogy az egyes jövedelmi decilisek között a legalsó tized jövedelmi pozíciójának változása az átlagnál nem rosszabb 1991 óta (Bede Kovics et al., 1994; Kolosi et al., 1996). Hasonlóan érdekes eredménynek tekinthető a magyar lakosság jövedelmi csoportok közötti gyors mobilitása, ami ellentmond a tartós társadalmi szegregálódás gyakran hangoztatott képzetének (Kolosi et al., 1994; Andorka, Spéder, 1994, 1996). A jövedelmi adatok elemzése módszertani fejlődésen is keresztülment. Bár a KSH korábban is alkalmazott súlyokat a háztartások ekvivalens jövedelmének kiszámításakor, az alkalmazott súlyok érzékenységeinek a vizsgálata, valamint az egy főre jutó jövedelem és az ekvivalenciaskálák alapján számított jövedelemstatisztikák szisztematikus összehasonlítása az eltelt időszakban vált igazán közkinccsé. Széles társadalomtudományi közönség juthatott el ahhoz a felismeréshez, hogy a jövedelmi adatok értelmezése számos dimenzió mentén történhet, és az azonos adatoknak többféle interpretációja is elképzelhető, attól függően, hogy melyik „ablakon” keresztül figyeljük meg azokat. Jó példa erre a transzferek incidenciájának elemzése, ami még korántsem tekinthető lezárt feladatnak (Tóth, 1994b, 1996). A juttatások célzottságának mértéke nem független attól, hogy háztartásokat vagy egyéneket rendezünk sorba, hogy az összehasonlítás alapja a piaci, a nettó diszpozábilis vagy éppen a transzferek előtti jövedelem, vagy hogy a háztartások összjövedelmét, egy főre jutó jövedelmét vagy valamilyen súlyozás alapján kiszámított ekvivalens jövedelmét hasonlíttjuk össze. A juttatások célzottságát hirdető politikus zavarba kerülhet, de cserébe az empirikus tények igazságának bizonytalanságát és sokrétűségét nyertük: ezen a ponton ér véget a politika, és kezdődik a tudomány.

Jegyzetek

1. Az elméleti és a „mindennapi” közgazdaságtan között itt használt elhatárolás emlékeztethet az ökonomia marxi felosztására, amely a klasszikus megközelítést szembeállította az ún. vulgárral. Az általam használt megkülönböztetés azonban nem a társadalomkritikai erő jellemzésére szolgál, csupán azt a jelenséget kívánom érzékeltetni, hogy a közösségi, kormányzati döntésekre közvetlenül hatást gyakorló szűkebb vagy tágabb szakmai közvélemény-

ben az elméleti következtetéseket leegyszerűsítő vagy éppen elméletileg téves nézetek gyakran tartósan is megrögzülhetnek. Természetesen annak a lehetősége nem kizárt, sőt gyakran éppen ez a helyzet, hogy elméleti megalapozottság nélkül is sikeres lehet egy gazdaságpolitika.

2. Jól illusztrálja ezt Ferge Zsuzsa egyik közelmúltban megjelent tanulmányának címe: „Is the World Falling Apart – A View from the East of Europe” (Ferge, 1995b).

3. Így például elsikkad az elsődleges jövedelmek szabályozásának a gyakorlata a piaczgazdaság körülményei között (minimumbérek, bérmegállapodások, közalkalmazotti bérek rendszere stb.), a törvényileg kikényszerített, de a vállalatok által nyújtott biztosítási juttatások lehetősége (pl. betegszabadság), továbbá a különböző vállalati jóléti programok formájában „eltérített” bérek szerepe. A politikától független szociálpolitikai alrendszer valósággal való összeegyeztetése is rendkívüli képzelőerőt igényel.

4. Esping-Andersen (1990) három rezsím klasztert különböztet meg, a liberálist, a konzervatívát és a szociáldemokratát. Ebből a szempontból nem tűnik megnyugtatónak a szocialista időszakot „konzervatív-szociáldemokrata-liberális” vagy „kommunista-konzervatív” rezsimként jellemezni. A még csak kontúrjaiban kiépülő új jóléti rendszer besorolását talán még ennél is nagyobb bizonytalanság övezi.

5. Csontos László (1995) ezt a körülményt a racionális döntések szempontjából egyértelműen döntésméleti anomáliának nyilvánítja, azonban csak részben van erről szó. A mikroökonómiában a fogyasztói hasznát az ún. Hicks-féle keresleti görbék segítségével mérjük. Ez az a keresleti görbe, amely az egyén hasznossági szintjét változtatlanul hagyja különböző jószágmennyiségek mellett. Az egyes hasznossági szintekhez tartozó keresleti görbék csak akkor esnek egybe, ha az ún. jövedelmi hatás nulla: az egyének kereslete független jövedelmi helyzetüktől. Ez csak nagyon speciális hasznossági függvények esetében (azaz kvázilineáris függvények) áll fenn, és ezért általában csak minimális mennyiségi változások között hanyagolható el a fizetési és elfogadási hajlandóság közötti különbség.

6. Kornai és a hasonló ellenvetéseket megfogalmazó közgazdászok ugyanakkor gyakran a magánmegoldások iránt tanúsítanak elfogódottságot a hatékonyságban mutatkozó előnyök és hátrányok közelebbi elemzése nélkül. Erre a problémára a későbbiekben még visszatérek.

7. E hipotézis kétségeségével kapcsolatban lásd pl. Tóth István György kimerítő elemzését (Tóth, 1994a).

8. A piac teljesítőképességével kapcsolatos illúziókra szolgáltató példát az Alkotmánybíróság egyik sokat vitatott határozata. Az Alkotmánybíróság ugyanis, többek között, a reális magánmegoldások lehetőségének elzárására hivatkozva, vagyis a magán anyasági biztosítás bevezethetőségét feltételezve kifogásolta a „Bokros-csomag” anyasági juttatásokat megnyírbáló rendelkezéseit (Magyar Közlöny, 1996).

9. Jól példázza ezt Simonovics András tanulmánya, amely Aaron 1966-os cikkére építve tesz véleményem szerint rendkívül figyelemre méltó megállapításokat (Simonovics, 1995).

10. Kopits (1994) például egy egyszerű keresleti és kínálati modell segítségével úgy tárgyalja a „munkaerőpiaci ékek” nemzetközi összterméket csökkentő hatását, hogy említést sem tesz az adók által kiváltott jövedelmi hatás munkaerő-kínálatot növelő potenciális hatásáról: így felteszi, hogy a munkaerő-kínálat görbéje mindenhol pozitív meredekségű, aminek ellenkezőjére számos empirikus bizonyíték áll rendelkezésre. Itt érdemes megjegyezni azt is, hogy a káros ösztönző hatások rutinszerű felsorolásához képest ritkán olvasni az egyes transzferek potenciális kockázatsökkentő hatásáról, ami pozitívan hathat bizonyos kockázatos üzletágakban a vállalkozói kedvre.

11. A hazai munkaerőpiaci elemzésekkel itt nincs módomban részletesebben foglalkozni. Szociálpolitikai és tudományos jelentősége miatt azonban legalább e jegyzet erejéig említést kell tenni Kertesi Gábornak a cigányság munkaerőpiaci helyzetével és oktatási esélyeivel kapcsolatos ökonometriai elemzéseiről (Kertesi, 1994, 1995). A szerző eredményei azt sugallják, hogy a munkanélküliség magas incidenciája, valamint az átlag alatti bérek a cigányság körében nemcsak az átlag alatti képzettségi szinttel, hanem a munkaerőpiaci diszkriminációval is kapcsolatba hozhatók.

12. Kornai János nagy hatású röpiratában a rawlsianus differencia princípium egy érdekes, de korántsem problémamentes átfogalmazására tett kísérletet: eszerint a kívánatos elosztási változás magában foglalja a legalul lévők helyzetének dinamikus javítását (Kornai, 1989).

Ezt az elvet Kornai megismétli egyik legutóbbi tanulmányában is, de mint egy segédítélt, amely kimondja: „Segíteni kell a szenvedőknek, a bajbajutottaknak, a hátrányos helyzetben lévőknek.” (Kornai, 1996, 37. o.) Ez az emberbaráti gondolat azonban nehezen tekinthető az egyén szuverenitására vonatkozó kritériummal együtt olyan elméleti konstrukciónak, amely lehetőséget adhat a jóléti intézmények analitikus értékelésére az igazságosság szempontjából, és ezt a szerző egy lábjegyzetben maga is elismeri.

13. Hogy az empirikus eredmények és az egyéni meggyőződések hogyan feszülhetnek egymásnak, azt jól példázza a TÁRKI háztartáspanel-vizsgálatának egyik meglepő eredménye körüli értelmezési eltérés, mely azt mutatja, hogy a legelső decilis relatív pozíciója ellentmondásosan alakult 1991 és 1994 között: az első és a második adatfelvétel között az alsó decilis jövedelmi helyzete kedvezőbben alakult a fölötté lévő csoportoknál, míg a következő időszakban ezzel ellentétesen alakult (Bedekovics et al., 1994). Nos, ezt az eredményt egyes kutatók a középrétegek lecsúszásaként, míg mások a legszegényebbek leszakadásaként látták.

Irodalom

- Andorka R. (1989): Szegénység Magyarországon. *Társadalmi Szemle*, 1989/12.
- Andorka R., Spéder Zs. (1994): Szegénység a 90-es évek elején. In: Andorka R., Kolosi T., Vukovics Gy.: *Társadalmi Riport 1994*. Budapest, TÁRKI.
- Andorka R., Kolosi T., Vukovics Gy.: *Társadalmi Riport 1994*. Budapest, TÁRKI.
- Andorka R., Kondratás J., Tóth I. Gy. (1995): A jóléti rendszer jellemzői és reformjának lehetőségei. *Közgazdasági Szemle*, 1995/1.
- Andorka R., Spéder Zs. (1996): Szegénység. In: Sík E., Tóth I. Gy. (szerk.): *Társadalmi Páternosztér 1992–1995*. Budapest, TÁRKI, 1996.
- Antal Z. L. (1991): Piaci mechanizmusok szerepe az állami egészségügyben. (Az egészségügy példáján) In: Hanák K. (szerk.): *Terhesség–Szülés–Születés*. Budapest, MTA SZKI.
- Augusztinovic M., Martos B.: (1995): Számítások és következtetések a nyugdíjreformra. *Közgazdasági Szemle*, 11. sz.
- Bedekovics I., Kolosi T., Szívós P. (1994): Jövedelmi helyzet a 90-es évek első felében. In: Andorka R., Kolosi T., Vukovics Gy.: *Társadalmi Riport 1994*. Budapest, TÁRKI.
- Deacon B. (ed.) (1992): *Social Policy, Social Justice and Citizenship in Eastern Europe*. Avebury, Glower Publishing Company.
- Deacon, B., Szalai J. (eds.) (1990): *Social Policy in a Changing Europe*. Avebury, Glower Publishing Company.
- Csáki Gy., Orosz É. (1995): Az államháztartás reformja: csak az elosztás? *Esély*, 3. sz., 26–43. o.
- Csontos L. (1995): Fiskális illúziók, döntésmélet és az államháztartási rendszer reformja. *Közgazdasági Szemle*, 12. sz.
- Dániel Zs. (1982): Bérakadás, jövedelem, állami redisztribúció. *Gazdaság*, 4. sz., 25–42. o.
- Esping-Andersen, G. (1990): *The Three World of Welfare Capitalism*. Cambridge, Policy Press.
- Ferge Zs. (1986a): *Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből*. Budapest, Gyorsuló Idő.
- Ferge Zs. (1986b): Zsörtölődő megjegyzések Szelényi Iván és Manchin Róbert tanulmányához. *Medvetánc*, 2–3. sz.
- Ferge Zs. (1989): *Van-e negyedik út? A társadalompolitika esélyei*. Budapest, KJK.
- Ferge Zs. (1991): *Szociálpolitika és társadalom*. Budapest, T-Twins Kiadó.
- Ferge Zs. (1992): Social Policy Regimes Social Structure – Hypothese for the Prospects of Social Policy in Central and Eastern Europe. In: Ferge Zs., Kolberg, J. E.: *Social Policy in a Changing Europe*. Frankfurt, Campus.
- Ferge Zs. (1994): Szabadság és biztonság. *Esély*, 5. sz.
- Ferge Zs. (1995a): Az átmenet társadalma. *Esély*, 4. sz. 3–18. o.

- Ferge Zs. (1995b): Is the World Falling Apart – A View from the East of Europe. *Szociológiai Szemle*, Special Issue, 27–47. o.
- Ferge Zs., Sík E., Róbert P., Albert F. (1996): *Social Costs of Transition. International Report*. Bécs, Institut für die Wissenschaften vom Menschen, SOCO Working Paper.
- Fraternité (1991): *Jelentés a társadalombiztosításról*. Budapest, Fraternité Rt.
- Gács E. (1987): Szociális kiadásaink nemzetközi összehasonlításban. *Szociálpolitikai Értesítő*, 3. sz.
- Gál R. I. (1996): A társadalombiztosítási programok ösztönző hatásai. *Közgazdasági Szemle*, 2. sz., 128–140. o.
- Galasi P., Kertesi G. (1991): A hálapénz ökonómiája. *Közgazdasági Szemle*, 3. sz.
- Galasi P. (1995): *Job search and unemployment benefit: analysis of household panel survey data*. ILO/Japan Pr. WP31.
- Greskovics B. (1994): *A tiltakozás és a türelem politikai gazdaságtanáról*. Kandidátusi disszertáció, Budapest, CEU.
- Greskovics B. (1996): *Good-bye breakdown prophecies, hello poor democracies*. Budapest, CEU, kézirat.
- Hegedűs J., Tosics I. (1991): Privatizáció a lakásrendszerben. *Esély*, 3. sz., 60–67. o.
- Juhász G. (1995): A szociális biztonsághoz való jog alkotmányos újraszabályozása elé. *Esély*, 3. sz., 3–25. o.
- Heller Á. (1990): *Az igazságosságon túl*. Budapest, Gondolat.
- Kertesi G. (1994): Cigányok a munkaerőpiacon. *Közgazdasági Szemle*, 11. sz.
- Kertesi G. (1995): Cigány gyerekek az iskolában, cigány felnőttek a munkaerőpiacon. *Közgazdasági Szemle*, 1. sz.
- Király J. (1989): Kollektív vagy egyéni racionalitás. *Közgazdasági Szemle*, 2. sz.
- Kis J. (1986): *Vannak-e Emberi Jogaink?* AB Független Kiadó, 1986.
- Kis J. (1992): *Az abortuszról*. Budapest, Cserépfalvi.
- Kolosi T., Szívós P., Bedekovics I., Tóth I. Gy. (1996): Munkaerőpiac és jövedelmek. In: Sík E., Tóth I. Gy.: *Társadalmi Páternosztér 1992–1995*. Budapest, TÁRKI.
- Kopits Gy. (1994): Félúton az átmenetben. *Közgazdasági Szemle*, 6. sz., 478–497. o.
- Kornai J. (1982): *A hiány*. Budapest, KJK.
- Kornai J. (1989): *Indulatos Röpirat a Gazdasági Átmenet Ügyében*. Budapest, HVG Rt.
- Kornai J. (1992): A posztoszocialista átmenet és az állam. Gondolatok fiskális problémákról. *Közgazdasági Szemle*, 6. sz., 489–512. o.
- Kornai J. (1994): A legfontosabb: a tartós gazdasági növekedés. Collegium Budapest, *Discussion Papers* No. 6.
- Kornai J. (1995): A magyar gazdaságpolitika dilemmái. *Közgazdasági Szemle*, 7–8. sz.
- Kornai J. (1996): Az állampolgár és az állam: a jóléti rendszer reformja. *Mozgó Világ*, 2. sz., 33–45. o.
- Köllő J., Semjén A. (1995): A munkanélküli segély mint költség, jövedelem és ösztönző. In: Köllő J., Gábor L. (szerk.): *Foglalkoztatáspolitikai orvosságos és méregtár. Szociálpolitikai Értesítő*, 1. sz.
- Köves A. (1995a): Egy alternatív gazdaságpolitika szükségessége és lehetősége. *Külgazdaság*, 6. sz.
- Köves A. (1995b): Gazdaságpolitikai dilemmák és lehetőségek a Bokros-csomag után. *Külgazdaság*, 11. sz.
- Ladányi J. (1975): Fogyasztói árak és szociálpolitika. *Valóság*, 12. sz. 16–19. o.
- Lukács P., Várhegyi Gy. (szerk.) (1989): *Csak reformot ne...* Budapest, Educatio.
- Magyar Közlöny (1995): Az Alkotmánybíróság határozata a gazdasági stabilizációt szolgáló egyes törvénymódosításokról. 43/1995 (VII. 2.), Budapest.
- Manchin R., Szelényi I. (1986): Szociálpolitika az államszocializmusban. *Medvetánc*, 2–3. sz.
- Martos B. (1994): A nyugdíjak egyenlőtlensége és dekompenzációja. *Közgazdasági Szemle*, 1. sz.

- Oblath G. (1995a): A költségvetési deficit makrogazdasági hatásai Magyarországon. *Külgazdaság*, 7–8. sz.
- Oblath G. (1995b): Volt-e fiskális élénkítés? *Figyelő*, március 23.
- OECD (1995): *Social Policy and Labor Markets in Hungary*. Párizs, OECD.
- Orosz É. (1991): Az egészségügy finanszírozásának néhány nemzetközi tapasztalata. *Esély*, 3. sz., 99–115. o.
- Orosz É. (1992): *Egészségügyi rendszerek és reformtörekvések*. Budapest, Politikatudományok Intézete.
- Pestoff, V. A. (1995): *Reforming Social Services in Central Eastern Europe – An Eleven Nation Overview*. Cracow, Cracow Academy of Economics.
- Pokol B. (1987): *Politikai reform és modernizáció*. Budapest, MTA Szociológiai Kutató Intézete.
- Rupp Kálmán (1992): A szociális védőháló közgazdaságtana és a kelet-közép-európai átmenet. *Közgazdasági Szemle*, 5. sz.
- Róbert P. (1995): *A szociálpolitikával kapcsolatos attitűdök alakulása*. Budapest, TÁRKI.
- Semjén A. (1992): Oktatásfinanszírozási szempontok egy reformhoz. *Közgazdasági Szemle*, 12. sz.
- Semjén A. (szerk.) (1993): Adózás, adórendszerek, adóreformok. *Szociálpolitikai Értesítő*, 1–2. sz.
- Sík E., Tóth I. Gy. (1992): *Jelentés*. Budapest, TÁRKI.
- Sík E., Tóth I. Gy. (1993): *Egy év után*. Budapest, TÁRKI.
- Sík E., Tóth I. Gy. (1996): *Társadalmi Páternosztér 1992–1995*. Budapest, TÁRKI.
- Simonovics A. (1995): *Pensions and family allowances: A reconsideration of the social insurance paradox*. Budapest, MTA KTI.
- Szalai E. (1995): Ki eszi meg a tyúkot? *Népszabadság*, április 1.
- Szalai J. (1986): Az egészségügy betegségei. Budapest, KJK.
- Szalai J. (1987): Társadalmi válság és reformalternatívák. *Medvetánc*, 2. sz.
- Szelényi J. (1978): Social Inequalities under State Socialist Redistributive Economies. *International Journal of Comparative Sociology*, 1978/1, 61–87.
- Tóth I. Gy. (1994a): A jóléti rendszer az átmenet időszakában. *Közgazdasági Szemle*, 4. sz., 313–340. o.
- Tóth I. Gy. (1994b): A jóléti programok szerepe a szegénység enyhítésében. In: Andorka R., Kolosi T., Vukovics Gy.: *Társadalmi Riport 1994*. Budapest, TÁRKI.
- Tóth I. Gy. (1996): A háztartások jövedelmi szerkezete. In: Sík E., Tóth I. Gy.: *Társadalmi Páternosztér 1992–1995*. Budapest, TÁRKI.
- UN (1994): *United Nations Economic Survey on Europe, 1993–1994*. New York–Geneva.
- UNICEF (1995): *Poverty, Children, and Policy: Responses for a Brighter Future, Regional monitoring report No. 3*, Florence, UNICEF.
- Világbank (1992): A Világbank Szociálpolitikai jelentése Magyarországról. *Szociálpolitikai Értesítő*, 2. sz.
- Világbank/World Bank (1995): *Hungary. Structural Reforms for Sustainable Growth*. Washington D. C.
- Vince P. (1995): Az önálló egészségbiztosítás dilemmái. *Közgazdasági Szemle*, 2. sz.

Semjén András

Gondolatok a közgazdaságtanról és a valóságról (korreferátum Csaba Iván cikkéhez)

Szociális feladatvállalás a közösségi szektorban az átmenet során

Csaba Iván az „örökség” ismertetésekor már felvázolta azt a folyamatot, melynek során a magyar közgazdaságtanban a jóléti szféra működése mindinkább a közgazdaságtani vizsgálódás tárgyává vált. A folyamat az egyes részterületeken nem egy időben zajlott le; egyes ágazatok (pl. az oktatás) már viszonylag korán, a marxista megközelítés által dominált időszakban is színvonalas, a kor szintjén álló (bár a nyugati elméleteket a sokáig kötelező ideológiai kényszerzubbonyba belepréselni kívánó) közgazdasági vizsgálódás tárgyává váltak, míg más területeken a releváns közgazdasági problémák felvetéséhez hosszabb időre volt szükség. A nyolcvanas évek második felére, végére mindenesetre gyakorlatilag az összes fontos vonatkozó területen (talán a pénzbeni jövedelemkiegészítő támogatások kivételével) kialakultak azok a kutatói műhelyek, melyek képesek voltak a jóléti szféra egyes területei, így többek között a lakásszektor, az oktatás, az egészségügy, a nyugdíjrendszer számára érvényesen közvetíteni egy alapvetően piacbarát közgazdaságtan üzenetét, s melyek több-kevesebb sikerrel képesek voltak a jóléti szektor egyfajta „reformközgazdaságtanának” létrehozására, azt vizsgálva, hogy az adott rendszer keretein belül mennyire lehet javítani a gyakorta perverz (a jövedelmeket alulról felfelé átcsoportosító, a deklarált szándékokkal is ellentétes) újraelosztási hatásokon, és közelebb jutni a piaci racionalitáshoz.

Ezeknek a kutatói „mikroműhelyeknek” a munkáiban (melyekben a lakásszektor, illetve az oktatásfinanszírozási rendszer terén a nyolcvanas évek közepétől magam is részt vettem) mindvégig markánsan jelen volt a piaci elemek érvényesítésére való törekvés (ne feledjük: a jóléti szektorokban még a 68-as mechanizmusreform után is alapvetően a tervutasításos rendszer öröksége dominált!), ám ugyanakkor az ezekből a műhelyekből kikerülő munkák java mégis képes volt elkerülni azokat, a reformközgazdaságtan fő áramában sajnos a kelleténél gyakrabban tetten érhető leegyszerűsítéseket, melyek szerint a piac a jóléti szektorban is minden problémára automatikus megoldást jelent. Az igényesebb munkákban a piaci kudarcok elméleti bemutatása látszólag paradox módon együtt járt a piaciabb megoldások igenlésével. A paradoxon feloldását abban találhatjuk, hogy a létező szocializmus gyakorlata jó iskola volt: kiváló terepet biztosított a kormányzati kudarcok

gyakorlati megtapasztalásához. Az itt élők tapasztalatból tudják: az, hogy bizonyos területen a piac előre megjósolhatóan kudarcot vall, és elméleti lehetőség nyílik a Pareto-javításra, még egyáltalán nem garantálja automatikusan, hogy a piaci működésbe történő kormányzati beavatkozás tényleg közelebb visz a hatékonysághoz és/vagy az igazságossághoz.

A fentiekben elmondottak (Csaba Iván kiváló leírásához hasonlóan) azonban bizonyos szempontból a reálisnál szebb képet festenek a magyar közgazdaságtan teljesítményéről. A közösségi jóléti szektorokkal foglalkozó kutatások ugyan kétségtől megszülettek, és megfelelőnek mondható szakmai publicitáshoz is jutottak, de alighanem jóval kevésbé integrálódtak a reformközgazdaságtan „fősodrába”, mint nyugati megfelelőik a „mainstream economics”-ba. Ha szabad egy szubjektív megjegyzést tennem: mint a jóléti szektor közgazdaságtanával a modern nyugati közgazdaságtani megközelítésekben kiindulva foglalkozó közgazdász, gyakran egyfajta légüres térben éreztem magam, valamiféle „kettős idegenséggel” szembesültem. A jóléti szektorokkal hagyományosabb szemléletben foglalkozó közgazdászok, szociológusok és szociálpolitikusok között (azaz a szűkebb szakmán belül) kicsit idegennek éreztem magam kutatásaim mikroközgazdaságtani megközelítésmódja miatt; a mikroökonómiától nem idegenkedő fiatalabb közgazdászok között pedig ugyancsak kicsit idegen maradtam az általam vizsgált ágazatok sajátos jellege (illetve az azok problémáit kísérő szakmai érdektelenség) miatt. Mára ez az idegenség valamelyest enyhült, a közösségi szektor modern közgazdaságtana azonban még mindig nem nyert teljesen polgárjogot a hazai közgazdaságtudományon belül. Mintha a magyar közgazdaságtan még ma is kicsit a múlt örökségétől szenvedne; mintha a tudományban még ma is ott kísértene az „anyagi ágak” primátusa, egyfajta régimódián értelmezett termelési központúság. Egyes – az átmenettel együttjáró recesszió és a strukturális alkalmazkodás hatására mára összezsugorodott, és közvetlenül csak egy meglehetősen szűk réteget érintő – ágazatok problémái még ma is gyakran jóval nagyobb közgazdasági figyelmet kapnak, mint olyan nagy kiterjedésű, jelentős foglalkoztatott létszámmal működő és hatalmas közpénzeket elfogyasztó ágazatok, mint az oktatás vagy az egészségügy.

Tulajdonképpen már az eddigiek is jelezték, hogy a rendszerváltás után, a kilencvenes években a szakmában nincs drámai változás: a korábbi trendek folytatódnak, tovább erősödik a jóléti szektorok modern közgazdasági eszközökkel folyó vizsgálata. A kutatás egy része maga is piacosodik, és az igényes kutatói műhelyek piaci körülmények között is igazolják életképességüket (pl. TÁRKI, Városkutatás, Expanzió stb.). Bár vannak új arcok, fiatal, jól felkészült (leginkább Tóth István György szakmai nevelő munkáját dicsérő) tehetségek, nincs igazi intellektuális „boom”, látványos áttörés, kitörés a marginalitásból. Az elmúlt időszak talán legnagyobb intellektuális nyeresége ezen a területen azzal kapcsolatos, hogy a rendszerváltás kikényszerítette a szociális védelem bizonyos új intézményrendszereinek a megjelenését (így pl. a munkanélküliségi biztosítást/segélyezését), ez pedig magával hozta egy viszonylag jelentős létszámú és kiváló elméleti felkészültségű munkatudományi csapat beáramlását a jóléti szféra kutatásába. Ugyancsak pozitív fejlemény, hogy több, a jóléti területet érintő témakörben (non-

profit szektor, egészségfinanszírozás, adózás, munkanélküliség- és foglalkoztatáspolitikai stb.) olyan közgazdasági könyvek, szöveggyűjtemények láttak magyarul napvilágot (zömében a „hivatalos” tudományos könyvkiadás keretein kívül), amelyek hézagpótló szerepet tölthetnek be a hazai közgazdaságtani lemaradás csökkentésében. Külön öröm, hogy ezek egy jelentős részének kiadásában szociológiai/szociálpolitikai műhelyek vettek részt, illetve vállaltak kezdeményező szerepet: ez arra utal, hogy komoly remény van arra, hogy a szociológiai, szociálpolitikai gondolkodás kinyílik a gazdasági racionalitás befogadására, és a két terület képviselői értelmetlen szembenállás helyett képesek az együttműködésre.

A pozitív fejlemények sem feledtethetik azonban azt, hogy a közösségi szektor vagy a jóléti szektor közgazdaságtana egyelőre nem tudott a hazai „közgazdaságtani főáram” részévé válni. Bár a költségvetési politika, s ehhez kapcsolódóan az ún. nagy elosztási rendszerek reformja már huzamos ideje a szélesebb szakmai és gazdaságpolitikai érdeklődés homlokterében áll (azaz látszólag bekerült a „főáramba”), és számos kiváló szerző foglalkozott az elmúlt öt éves időszakban az állami újraelosztás csökkentésével, mégsem lehetünk elégedettek a szakmai diskurzus színvonalával. Az írások többsége ugyanis csak az államháztartási makroarányok szintjén volt képes megfogalmazni a szükséges változtatásokat; a hazai közgazdaságtan első vonalához tartozó szerzők nem vagy csak kevés sikerrel voltak képesek lefordítani az eddigiekben a kívánatos makroarány-változásokat a mikroszint nyelvére, olcsóbban, hatékonyabban működő intézményi megoldásokra. Pedig az ördög éppen itt, a részletekben lakozik. Sajnos, gyakran jószándékú államháztartási reformjavaslatok is a korszerű intézményes megoldások nem kielégítő ismeretéről árulkodnak.

Mindez már átvezet annak vizsgálatához, hogy az elmúlt öt év során a kormányzati politika mennyire tudott szakmailag érvényes válaszokat adni a közösségi jóléti rendszert ért kihívásokra, a politika mennyire volt képes integrálni a szféra közgazdaságtanának – a nemzetközi gyakorlatba is átültetett – eredményeit. Mennyire volt sikeres az utánzás, illetve mennyiben sikerült valódi innovációkkal kirukkolnia e téren a magyar gazdaságpolitikának? A terjedelmi korlátok miatt csak címszavakban tekinthetjük át a számos, ide kapcsolódó politikaterületet.

A kép ellentmondásos: szinte minden területen tagadhatatlanul jelentős a változás a politikai diskurzus nyelvében. A politika általában már képes a megfelelő szavakat használni, egyelőre azonban még csak ritkán tudja ezeket a megfelelő sorrendben összeilleszteni, értelmes cselekvési programmá alakítani. A konkrét reformjavaslatok mögül sokszor hiányzik a közgazdasági logika: néha mintha egy olyan diák lecke felmondását hallgatnánk, aki kétségtelenül tanult ugyan valamicskét, de még nem érti a leckét. Egyelőre az is ritkaságszámba megy, hogy a változtatásokat a létező jóléti intézmények/politikák megfelelő, szisztematikus politikaelemzése készítené elő; sok a rögtönzés, sok a fejesugrás az ismeretlenbe.

Ami a pénzbeni ellátásokat illeti, kétségtelen pozitívum, hogy a munkanélküli segélyezés terén összességében a kisebb, kezdeti problémák ellenére is sikerült megfelelően válogatni a modern piacgazdaságok korántsem egyön-

tett segélyezési gyakorlatából, intellektuálisan igényesen utánozni, adaptálni, a körülményekhez igazítani a másutt létező ellátásokat, intézményi megoldásokat. Sikertelenül sikerült lerakni a magyar munkanélküli segélyezés alapját, és a továbbiakban már csak az így létrejött rendszert kell folyamatosan és kreatívan hozzáigazítani a szakadatlanul változó munkaerőpiaci környezethez és a gazdaságpolitika változó prioritásaihoz. A többi területen, sajnos, nincs hasonló fejlődés: egyes területeken alig van változás, másutt pedig egyenesen rossz lépések történtek. Miközben a jelenlegi felosztó-kirovó nyugdíjrendszer jó tempóban halad a pénzügyi ellehetetlenülés felé, a nyugdíjrendszer átalakításában egyelőre csak sovány eredmények születtek. Még alapkérdésekben (felosztó-kirovó vagy tőkefedezeti legyen-e a munkanyugdíj) sincs szakmai konszenzus; és azokban a kérdésekben sem sikerült azt cselekvéssé konvertálni, ahol van egyetértés (pl. a korhatáremelés terén). A célállapot (egy hárompillérű nyugdíjrendszer) felvázolása még csak-csak sikerült, az odavezető út kialakítása azonban annál kevésbé. Az eddig megtett látványos, nagy csinnadrattával járó lépésekről (a tb „önkormányzatosítása”) pedig könnyen kiderülhet, hogy tévútra vezetnek... A családi, anyasági ellátások átalakítása is csak lassan halad; sajnálatosnak mondható, hogy mintha a juttatások jobb célzásának legitim célját a politika hajlamos lenne összekeverni a jövedelemvizsgálathoz kötött, diszkrecionális segélyezéssel. A diszkrecionalitás már szinte öncéllá vált, az adminisztratív költségek pedig nem kapják meg a nekik jogosan kijáró figyelmet. A szociális törvény fókuszában az önkormányzatok segélyezési szerepköre állt; ennek bővülése egyfelől kikerülhetetlen és üdvözlendő lépés, másfelől azonban csak felemás eredményre vezethetett, mivel nem párosult az önkormányzatfinanszírozás megfelelő átalakításával, és mert a törvény nagy mértékben az önkormányzati segélyezéssel kapcsolatos indokolatlan, naiv, túlzottan pozitív előítéleteken alapult.

Ami a természetbeni ellátásokat, a kvázi-közjavakat vagy a szociális megfontolásokból támogatott szektorokat illeti, a kép ott sem túl rózsás. A helyzetet már az is jól jellemzi, hogy elmondhatjuk: a változások éllóvása az egészségügy. Az az egészségügy, amelynek finanszírozása és szervezete anélkül változik, „nyugatiasodik” és piacosodik (háziiorvosi rendszer, kórházfinanszírozási reform, DRG stb.), hogy eközben a hiánygazdaságból ismert régi sajátosságok (hálapénz, eltérő ellátási színvonal stb.) átalakulnának, illetve eltűnnének. Úgy tűnik, a szabályozás e területen a szabályozni kívánt lobbis (orvosok) „fogságába esett”.

Az oktatásügyben a változások már az átalakulás előtt elindultak. Kétségtelenül pozitív változás a magánszektor megjelenése és a nem állami szektor megerősödése, illetve az állami iskolázás önkormányzativá alakulása. Kialakult egy normatív finanszírozási rendszer, ám ez csak az önkormányzat és az állam közötti tette egyértelműbbé a viszonyokat. Az önkormányzat és az iskola közötti pénzügyi kapcsolatok a régi rendszerhez képest alig változtak. Az intézmények hatékonyabb működését, versenyét kikényszerítő kvázipiaci modellek térhódítása minimális. A közalkalmazotti bérrendszer bevezetése az ágazatban közgazdaságilag irracionális (vissza)lépés volt, és politikailag is hibásnak bizonyult: segítségével a helyi problémákat sikerült országossá transzformálni (vö. pedagógustüntetés). A felsőoktatásban az ed-

digi finanszírozási reform nem ösztönöz eléggé a képzés elengedhetetlenül fontos bővítésére és strukturális átalakulására, a kereslethez való alkalmazkodásra, a hallgatókért folytatandó versenyre. A tandíjak megjelenése (a hallgatói támogatási rendszer változatlanul hagyásával) egyelőre merőben szimbolikus. A felsőoktatáshoz való demokratikus hozzáférést biztosítani tudó, a magyar inflációs körülmények között is működőképes oktatási kölcsönkonstrukció kialakítása elmaradt. (A bankok olyan konstrukciókkal álltak elő, melyek pl. ingatlanfedezet esetén adnának hitelt.)

A lakásszektor pozitív fejleménye a régi lakáshitelek kamattámogatásának leépítése volt. (Az ebből nyert költségvetési előnyöket azonban az azóta működő új támogatási rendszer hatása részben erodálta.) Egyébként: rossz válaszok tanúi lehettünk minden szinten. A lakáspolitikai egyáltalán nem volt képes felelni a kihívásokra: még mindig nincs működőképes jelzáloghitelezés, és a tartósan magas infláció csak tovább súlyosbítja a problémát. Az alacsony kockázatú befektetésként még viszonylag alacsony megtérülés esetén is működőképes intézményesített piaci bérlakásszektor (magántulajdonú bérházak) újraeledése, megjelenése részben a bérleti jog nem kielégítő szabályozása, részben az inflációs körülmények, illetve a jelenlegi ár- és bérarányok miatt elmaradt. Az „osztogatásos”, kváziingyenes bérlakásprivatizáció társadalmilag igazságtalan, hamis válasz volt a tanácsi bérlakásszektor problémáira. De a vele járó rövid távú, kézzelfogható anyagi előnyök szétterültek a politikai palettán, így ez, a társadalom egy viszonylag szűk és zömében nem is rászoruló rétegét privilegizáló döntés úgy hatolt át a demokratikus intézményrendszeren, mint kés a vajon. Az eredmény az önkormányzatok vagyонvesztése, lakáspolitikai mozgásterük drámai beszűkülése. Szociális bérlakások nincsenek, az önkormányzatok által folyósított lakásfenntartási támogatások rendszere pedig egyelőre éppen arra alkalmatlan, hogy a legsúlyosabb problémákra választ adjon.

Andorka Rudolf–Spéder Zsolt

A szegénység Magyarországon 1992–1995

Egészen 1981-ig, a Magyar Szociológiai Társaságnak a többszörösen hátrányos helyzetről tartott konferenciáig, a szegénység tabu téma volt Magyarországon. Pontosabban: a folyóiratok nem közöltek olyan tanulmányt, a kiadók nem adtak ki olyan könyvet, amelyben az akkori Magyarországot illetően a szegénység előfordulását említették. A tömegkommunikációban még kevésbé volt szó szegénységről. Ma a helyzet ennek majdnem a fordítottja: a tömegkommunikáció lépten-nyomon foglalkozik az elszegényedéssel és a szegénységgel, annak okaival, megnyilvánulásaival, következményeivel. Úgy látjuk azonban, hogy a szegénységre vonatkozó adataink a szükségesnél szűkebb körben ismertek, és a társadalomtudósok nem a kellő részletességgel és alaposítással vitatták meg a szegénység problémakörét.

Ezen megfontolás alapján ebben a tanulmányban megpróbáljuk közléni és elemezni a szegénységre vonatkozó, egyik alapvető szociológiai adatforrásból, a Magyar Háztartás Panel vizsgálatból rendelkezésre álló legfontosabb adatokat. Nem akarunk itt megfellebbezhetetlen megállapításokat megfogalmazni, és szeretnénk felhívni a figyelmet az adatok, módszerek és fogalmak problémáira és az adatok értelmezésénél felvethető kétségekre is. Ezzel, reméljük, a szakmai vitához fogunk hozzájárulni, ahhoz fogunk tárgyszerű alapot nyújtani.

Előrebocsátjuk, hogy csak a szegénységgel foglalkozunk, és nem térünk ki az elszegényedésre, noha a két fogalom a tömegkommunikációban sokszor összekapcsolódik, sőt összekeveredik. Az elszegényedés – némileg pongyola kifejezése – arra a folyamatra vonatkozik, melynek során az egyén vagy a háztartás reáljövedelme csökken. Nincs pontos adatunk arról, hogy a magyar társadalom mekkora részének csökkent 1989 óta az egy főre jutó reáljövedelme. Csupán nagyon durva becsléssel mondhatjuk azt, hogy 1989 óta a magyar társadalomnak legalább a kétharmada elszegényedett, miközben körülbelül 10 százalékanak reáljövedelme emelkedett, a fennmaradó rész reáljövedelme pedig körülbelül az addigi szinten maradt.

A szegénység fogalma ennél sokkal pontosabb: a bizonyos jövedelemhatárnál alacsonyabb jövedelemből megélni kényszerülőket nevezzük szegényeknek. Mint az alábbiakban látni fogjuk, az általunk használt, több-

féle szegénységi jövedelemküszöb közül a legmagasabb esetében sem látszik 30–35 százaléknál nagyobbak a szegények aránya 1995-ben. A magyar társadalomnak ezzel a 30–35 százalékkal foglalkozunk a tanulmányban.

Az adatok forrása

Az 1. táblázatban megadott makrostatisztikai adatokon, valamint a 2. és 4. táblázatnak a KSH jövedelemvizsgálataiból származó adatain kívül minden más adat a Magyar Háztartás Panel vizsgálat sorozatból származik (Sík, Tóth, 1992, 1993, 1995; Tóth, 1994). A Magyar Háztartás Panel adatfelvétel sorozat követi a hasonló külföldi longitudinális adatfelvételek (Duncan, 1984), azok között is elsősorban a nyugat-németek módszerét (Hanefeld, 1987; Rendtel, Wagner, 1991; Zapf, Schupp, Habich, 1996). Az utóbbit a német újraegyesülés után azonnal kiterjesztették a hajdani Kelet-Németországra is.

A felvétel eredeti mintájába körülbelül 2000 háztartás került. Ezeket véletlenszerűen választották ki, de a mintát területileg erősen koncentrálták (eredetileg nem szerepelt benne minden megye). Ezekben a háztartásokban körülbelül 4500 tizenhat évesnél idősebb személy élt. A háztartásokról és minden egyes tizenhat évesnél idősebb személyről töltöttek ki kérdőívet. A háztartásokban rajtuk kívül körülbelül 1200 gyermek élt, az ő adataik a háztartási kérdőívben szerepelnek.

A panelfelvételek természetéből következően ezeket a háztartásokat minden évben (májusban) felkeresik és megkérdezik. A kérdőíveken elsősorban a jövedelmekre és a foglalkoztatásra-munkanélküliségre vonatkozó adatok szerepelnek. Ezenkívül – nem évenkénti rendszerességgel – sok más témában is feltesznek kérdéseket. Ilyenek: az elégedettség, a lelki problémák tünetei, az anómia és elidegenedés megnyilvánulásai. Az utóbbiakra vonatkozó adatokat ebben a tanulmányban is felhasználunk. Nem foglalkozunk azonban sok olyan témával, amely még szerepel a kérdőíveken, mint például a politikai pártpreferenciával, a vallásossággal, a vállalkozói hajlandósággal, a kivándorlási tervekkel stb.

Az adatfelvétel paneljellege számos problémát vet fel, elsősorban a minta fokozatos lemorzsolódása miatt. Itt nem foglalkozunk e problémák kezelésével, csak annyit jelzünk, hogy a lemorzsolódást – ugyanúgy, mint a hasonló külföldi adatfelvételeknél – súlyozással korrigáljuk, vagyis azoknál a kategóriáknál, ahol nagyobb a lemorzsolódás, a mintában megmaradt tagokat 1-nél nagyobb súllyal szorozzuk fel. A minta tehát elvben – ha jól súlyozunk – 1995-ben is tükrözi az ország össznépességének jellemzőit.

A paneljelleg azzal a különleges előnnyel jár, hogy nemcsak évi keresztmetszeteket vizsgálhatunk, hanem ugyanazon személyek és háztartások helyzetét, jellemzőit az egymást követő években, vagyis azok változásait szintén elemezhetjük. Az ilyen longitudinális elemzés természetesen újabb módszertani problémákat vet fel: csak azoknak a személyeknek, háztartásoknak az adatait használhatjuk fel, akikről/amelyekről minden adatfelvételi évben töltöttek ki kérdőívet, és akiknek/amelyeknek kérdőívén a vizsgált adat szerepel

(nem ismeretlen). Ez az oka annak, hogy a táblázatok esetszámai (amelyek felszorozott esetszámok) némileg különböznek.

Fogalmak és módszerek

Szociológusok számára nyilvánvaló, hogy meglehetősen sok szegénységfogalom létezik. Ezek közül ebben a tanulmányban a jövedelemen alapuló szegénységfogalmakat használtuk. Tehát nem alkalmaztuk az 1981–1982. évi, társadalmi rétegződés-adatfelvétel elemzésénél Kolosi Tamás (1984) és Bokor Ágnes (1985) által bevezetett többdimenziós szegénység, illetve depri-váció fogalmakat. Ennek elsősorban az az oka, hogy a háztartáspanel adatfelvételekben nem áll rendelkezésünkre adat a jövedelmi szegénységen kívül más szegénység dimenziókra (például a rossz egészségi állapotra) vonatkozóan. Ez azonban azzal jár, hogy azokról, akik nem alacsony jövedelem, hanem más ok (igen rossz egészségi állapot, igen rossz lakókörnyezet stb.) miatt tekinthetők szegényeknek vagy hátrányos helyzetűeknek, nincs adatunk ebben a tanulmányban. Azt is lehet mondani, hogy szélesebb értelemben véve a szegények vagy hátrányos helyzetűek száma lényegesen nagyobb, mint az általunk itt csak a jövedelem alapján meghatározott szegényeké. Persze, a panelfelvételek is kínálnak még lehetőségeket arra, hogy a szegénységet más nézőpontokból is vizsgálják. Gyenei Márta (1995) például a lakás értéke, felszereltsége, a tartós eszközök, az ingatlantulajdon stb., tehát mintegy vagyoni mutatók alapján próbálta meghatározni, kik a szegények, és kik a jómódúak. E számítás szerint 1994-ben a lakosság 17,6 százaléka nagyon szegény, 12,6 százaléka szegény, 43,8 százaléka közepes anyagi helyzetű, 15,1 százaléka jómódú és 11,0 százaléka gazdag volt.

Ha a jövedelem alapján definiált szegénység vizsgálatára szorítkozunk, akkor is sokféle szegénységi jövedelmi határt vagy szegénységi küszöböt lehet meghúzni. Két nagy típust lehet megkülönböztetni: az abszolút és a relatív szegénységfogalomból kiinduló szegénységi küszöböket. Az előbbieket valamilyen elvi-elméleti megfontolás alapján határozzák meg azt a jövedelmet, amelynél kisebbet már nem tartanak elfogadhatónak. Ide tartoznak a különféle jövedelmi minimumok, különösen a létminimumok. Az utóbbiak azokat tekintik szegényeknek, akik az adott társadalomban az átlagos jövedelemtől valamilyen mértékben elmaradnak vagy egyszerűbben: akik a leg-alacsonyabb jövedelmi kategóriákba tartoznak. Itt nem kívánunk a szegénységfogalmak és -küszöbök körüli vitába belemenni, csak azt jelezzük, hogy öt szegénységi küszöböt használunk ebben a tanulmányban. Ezek között van tisztán abszolút szegénységi küszöb (a létminimum), és tisztán relatív szegénységi küszöb (az átlag 50, illetve 60 százaléka alatt).

1. A háztartáspanel első hullámának elemzése alkalmával használtuk először a háztartási egy főre jutó jövedelem szerint az alsó két decilishez, más szóval az alsó kvintilishez (alsó 20 százalékhöz) tartozó személyekre vonatkozóan a szegénység definícióját. Kolosi Tamás és Sík Endre (1992) becslése szerint 1992-ben a népességnek 21,5 százaléka élt az akkori létminimumnál alacsonyabb jövedelemből. Azóta megnőtt a létminimum alatt élők aránya.

Az egymást követő háztartáspanel hullámok eredményeinek összehasonlítása érdekében azonban a továbbiakban használtuk ezt a szegénységi küszöböt.

2. Amíg a KSH számította és közzétette a létminimumot, addig természetesen mi is használtuk ezt a küszöböt. Különösen fontos ez a szegénységfogalom akkor, amikor az 1980-as évekkel akarjuk a mai szegénységet összehasonlítani, ugyanis a KSH létminimum és a KSH háztartási jövedelmi felvételei adnak lehetőséget az 1980-as évekbeni szegénység nagyságának megbecsléséhez és összetételének vizsgálatához.

3. A Világbank javaslatára használtuk a nyugdíjminimumot a Világbank számára készített adatösszeállításokban szegénységi küszöbként. A nyugdíjminimumot úgy lehet értelmezni, mint az állami szociálpolitika által hallgatólagosan elfogadott megélhetési minimumot. A magyarországi helyzet paradoxonainak egyike, hogy a nyugdíjminimum (egyébként ugyanúgy, mint a minimálbér) alacsonyabb a KSH által számított létminimumnál.

4. Kifejezetten relatív szegénységi küszöb az átlagjövedelem 50 százaléka. Eszerint tehát az szegény, akinek egy főre jutó súlyozott jövedelme az átlagos egy főre jutó súlyozott jövedelemnél alacsonyabb.

5. Az 1995. évi hullám elemzésénél használtuk az átlag 60 százalékat mint szegénységi küszöböt.

Nem kívánunk itt állást foglalni egyik szegénységfogalom, illetve szegénységi küszöb mellett sem. Úgy látjuk azonban, hogy mindegyiknek megvannak a speciális előnyei, mindegyik alkalmas bizonyos speciális kutatási kérdések megválaszolására. Az teljesen nyilvánvaló, hogy minél alacsonyabb jövedelemnél húzzuk meg a szegénység felső határát, tehát minél kevesebb a definíciónk szerinti szegény, annál élesebben megmutatkoznak a szegénység előfordulásának társadalmi különbségei. Például minél alacsonyabb a szegénységi küszöb, annál erősebb a roma etnikum felülreprezentáltsága a szegények között.

A szegénységkutatások és általában a jövedelemfelvételek egyik alapvető módszertani kérdése, hogy az egyszerű egy főre jutó jövedelemmel számolunk-e, vagy a háztartás tagjait életkoruk, gazdasági aktivitásuk vagy a háztartás nagysága szerint súlyozzuk valamilyen módon. A súlyozásnál az a megfontolás szokott érvényesülni, hogy 1. a gyermekek szükségletei a közvélemény szerint kisebbek a felnőttekéinél, 2. a gazdaságilag inaktívak (vagy az időskorúak) szükségletei kisebbek az aktív felnőttekéinél, 3. a háztartás taglétszámának növekedésével bizonyos méretgazdaságosság vagy megtakarítás érvényesül a kiadások területén, például a fűtési kiadások nem nőnek arányosan a taglétszámmal.

Nincsen egyértelmű bizonyíték arra vonatkozólag, mely súlyok használata tükrözi leginkább a háztartások tényleges fogyasztási helyzetét. Úgy véljük azonban, hogy a súlyok használata mind az egy főre jutó jövedelemnél, mind pedig a háztartási jövedelemnél jobban írja le a háztartások szegénységi helyzetét. A súlyozott jövedelmi adatok használata mellett szól az is, hogy nemzetközileg széleskörűen elterjedtek. Ilyen súlyozott jövedelmet alkalmaztunk az átlag 50, illetve 60 százaléka és a nyugdíjminimum szegénységi küszöbökénél. Ezeknél a szegénységfogalmaknál tehát azok kerültek a szegények közé, akiknek súlyozott, egy főre jutó háztartási jövedelme kisebb a megfe-

lelő szegénységi küszöbnél. A súlyozásra az OECD által használt, nagyon egyszerű ekvivalencia skálát használtuk, amelynek rugalmassága a háztartás taglétszámának függvényében $e = 0,73$, vagyis a háztartás első tagjának súlya 1,0, a második tag súlya 0,73, a harmadiké 0,53 stb.

A makrogazdasági mutatók és a jövedelemegyenlőtlenség változása

A szegénység növekedésének két oka lehet és ténylegesen van Magyarországon: a makrogazdaság kedvezőtlen alakulása, vagyis az összes jövedelmek csökkenése, valamint a jövedelem egyenlőtlenségének növekedése.

Helytelen lenne arról megfeledkezni, hogy a makrogazdasági folyamatok már az 1980-as években meglehetősen kedvezőtlenül alakultak: a GDP majdnem stagnált, ennek következtében a lakosság reáljövedelmeinek reálértéke alig emelkedett, azokon belül a reálbérindex 1978 óta folyamatosan csökkent. 1989 után azonban ennél sokkal kedvezőtlenebb folyamatok indultak.

Nem kívánunk itt abba a kérdésbe belemenni, hogy ebben mekkora szerepe volt a gazdasági rendszerváltással szükségképpen együtt járó strukturális átalakulásnak, tehát a „teremtőnek tekinthető” rombolásnak, a világgazdaság egészében, különösen a fejlett nyugati országokban fellépő váratlan gazdasági depresszióknak és a korábbi szocialista országokban meglévő exportpiacaink összeomlásának. Kétségtelen azonban, hogy a gazdasági visszaesés sokkal mélyebb és tartósabb, mint amilyenre 1989–1990-ben akár a hazai közgazdászok és politikusok, akár a külföldi szakértők nagy többsége számított. Azt is hozzá lehet persze tenni, hogy a tőlünk keletre és délre elhelyezkedő, volt szocialista országokban, továbbá a volt Szovjetunió utódállamainak nagy részében a visszaesés ismereteink szerint még sokkal súlyosabb és tartósabb.

A GDP mintegy 21 százalékkal esett vissza (1. táblázat). Ennél kisebb, 1993-ig csak mintegy 11 százalékos volt a népesség egy főre jutó reáljövedelmének visszaesése a makrostatisztikai adatok szerint. Ennél is valamivel kisebb a lakossági reálfogyasztás csökkenése. A lakosságot és jövedelmeit közvetlenül érintette két negatív folyamat: 1. az infláció, amelynek következtében 1995-ben a fogyasztói árszínvonal az 1989. évének mintegy négyszerese, vagyis az azonos nominális jövedelem reálértéke ma csak egyenye az 1989. évének; 2. a munkanélküliség növekedése. Hozzá kell tenni, hogy a foglalkoztatás csökkenése (a nyugdíjba vonulás, sok esetben korhatár előtti nyugdíjazás, valamint a kereső munkavállalásból a háztartásba történő visszavonulás következtében) több mint kétszerese a csúcspontján 13 százalékos munkanélküliségnek.

A szegénység alakulása szempontjából döntő kérdés, hogy miként alakult a gazdaság az utolsó két évben. Már 1993-ban mutatkoztak a gazdasági visszaesés lassulásának, sőt megállásának előjelei, 1994-ben pedig emelkedett a GDP, a lakosság reáljövedelme és a reálbér, csökkent a munkanélküliség. 1995 márciusában a kormány a fizetési mérleg és az állami költségvetés magas deficitje miatt szükségesnek látta a közismert csomagintézk-

dések bevezetését. Ezek megváltoztatták az előbb jelzett 1994. évi, új tendenciákat. Az 1995-re vonatkozó előzetes és ezért csak becslésnek tekinthető adatok szerint a GDP ugyan tovább nőtt, a reálbér azonban igen erősen, a népesség reáljövedelme szintén jelentősen csökkent, az infláció felgyorsult, a munkanélküliség csökkenése az év végén megállni látszott. A reáljövedelem csökkenése következtében a szegénység minden bizonnyal tovább nőtt, tehát nagyobb, mint amilyet az 1995 májusában felvett és az előző 12 hónap jövedelmeire kiterjedő háztartáspanel-adatok mutatnak. Mindamellet az lehet mondani, hogy a gazdasági visszaesés mélypontján túljutottunk, tehát a következő években nem kell szükségképpen növekednie a szegénységnek a GDP csökkenése miatt.

Ellenkező irányba mutatnak a jövedelmi egyenlőtlenségek (2. és 3. táblázat). A jövedelmi egyenlőtlenség alakulásáról 1962 óta vannak adataink a KSH háztartási jövedelemfelvételeiből, 1992 óta pedig a Magyar Háztartás Panelből. Meg kell jegyezni, hogy a kétféle forrásból származó adatok nem tökéletesen összehasonlíthatóak, mert a KSH adatok az egy főre jutó háztartási jövedelem alapján sorba rendezett személyek deciliseinek részesedései az összes jövedelemből, a háztartáspanel adatok viszont az ugyanígy sorba rendezett háztartások deciliseinek részesedései az összes jövedelemből.

A jövedelmi egyenlőtlenség tendenciái azonban kikövetkeztethetők. A szocialista korszakban is voltak jövedelmi egyenlőtlenségek, méghozzá nem is jelentéktelenek. Ez a KSH adatfelvételének egyik döntő fontosságú tudományos eredménye (Ferge, 1969). 1962-től nagyjából az 1970-es évek végéig a jövedelmi egyenlőtlenségek lassan és nem egyenesvonalúan csökkentek, az 1980-as évek közepétől azonban nőni kezdtek. A rendszerváltozás után a jövedelmi egyenlőtlenségek hirtelen erősen megnöttek, 1993-ra mintha stabilizálódtak (talán kissé csökkentek) volna, 1994-re és 1995-re azonban ismét nőttek. Nagyjából azt lehet mondani, hogy a jövedelmi egyenlőtlenségek, amelyek a szocialista korszakban a skandináv országok szintjén voltak, a rendszerváltás után a nyugat-német szintre vagy, mondjuk, a nagy nyugat-európai országok átlagos szintjére emelkedtek. Nagy kérdés, hogyan alakulnak majd a jövedelmi egyenlőtlenségek a jövőben: megmaradnak-e az európai átlag szintjén, vagy tovább emelkednek, és elérik az Egyesült Államokban, netán egyes latin-amerikai országokban megfigyelt szintet. Ha az utóbbi tendencia következik be, ez nem ígérne sok biztatót a szegénység csökkenését illetően, még akkor sem, ha a GDP a következő években nő.

A társadalmi rétegenkénti egy főre jutó háztartási jövedelmek (4–5. táblázat) tájékoztatnak arról, hogy melyik rétegek vannak privilegizáltabb és melyek hátrányosabb helyzetben, és hogy a jövedelmi egyenlőtlenség fent leírt változásai során mely rétegek a nagy veszteségek, és melyek tudták megtartani, sőt javítani reáljövedelmüket. A KSH adatok és a háztartáspanel adatok ismét nem teljesen összehasonlíthatóak, mert a KSH a háztartásfő alapján kategorizált háztartások egy főre jutó jövedelmét, a háztartáspanel-adatok viszont a tizenhat éven felüli személyek egy főre jutó átlagos háztartási jövedelmét mutatják ki.

A rétegenkénti jövedelemkülönbségek alakulása mégis kikövetkeztethető. A szocialista korszakban is a vezető és értelmiségiek voltak a jövedelmi

hierarchia csúcsán, a többi szellemi foglalkozásúak és a szakmunkások helyezkedtek el középen, a szakképzetlen munkások és a mezőgazdaságiak pedig legalul. A rendszerváltás után a vezetők jövedelmi helyzete nemcsak az országos átlaghoz képest, hanem abszolút értelemben, tehát a reáljövedelem tekintetében is erősen javult, és évről évre javulni látszik. Az értelmiség átlagában tartani tudta, talán kissé javította jövedelmi helyzetét, a korábbi középrétegek változatlanul a hierarchia közepén helyezkednek el, bár reáljövedelmük átlaga csökkent, végül a régi „alsó” rétegek most is legalul helyezkednek el. Ennél is fontosabbnak látjuk a háztartáspanel-adatokból kiolvasható azon tendenciát, hogy mindazok, akik nem a szokásos vagy „szabályos” foglalkozási életpályát futják végig, a többiekénél sokkal rosszabb jövedelmi helyzetben vannak. Kiterjesztve következtetésünket: azok a háztartások, amelyeknek egy vagy több tagja e „nem szabályos” kategóriákba tartozik, lényeges hátrányban vannak. Ezek a kategóriák: elsősorban természetesen a munkanélküliek, de rajtuk kívül a rokkantnyugdíjasok (akik a nyugdíjkorhatár elérése előtt mentek nyugdíjba), az özvegyi nyugdíjasok (akik saját jogon nem kapnak nyugdíjat), továbbá a háztartásbeliek és más felnőtt eltartottak. Nem tartoznak ide az öregségi nyugdíjasok. Mindenesetre levonhatjuk azt a következtetést, hogy azok, akiknek foglalkoztatása valamilyen ok – munkanélküliség, korai nyugdíjbavonulás – miatt megszakadt, vagy akik egyáltalán nem végeznek és végeztek kereső munkát, a társadalom leg hátrányosabb helyzetű rétege, és hátrányuk az utolsó években szemmel láthatóan növekedett.

Mivel a bevallott jövedelmi adatok megbízhatóságát illetően gyakran kétségek merülnek fel, megvizsgáltuk azt is, hogy bizonyos más – lakás, tartós eszköz és életmód – mutatók tekintetében milyen különbségek vannak e társadalmi rétegek között. Mindegyik mutatót úgy fogalmaztuk meg, hogy az adott lakásfelszereltség-elem, tartós eszköz, illetve külföldi utazás hiányáról feltételeztük, hogy a társadalmi hátrány mutatója, és egyben alacsony jövedelemre enged következtetni (6. táblázat). Azt lehet mondani, hogy ezek a mutatók igazolták a jövedelmi adatok alapján megállapított rétegekülönbségeket és sorrendet.

A társadalmi-foglalkozási helyzet mellett a lakóhely is jelentős társadalmi előnyökkel és hátrányokkal jár. Budapest, a többi városok és a községek jövedelemszintje között évtizedek óta jelentős különbség volt (7. táblázat). Ez a különbség azonban a szocialista korszakban lassan csökkent (1982-ig), a rendszerváltás után viszont nagyon erősen megnőtt és folyamatosan nőni látszik. Ha a községek közül különválasztjuk azokat, amelyek az elmaradtnak minősített mikrorégiókban helyezkednek el, ez utóbbiak jövedelmi hátránya még lényegesebbnek mutatkozik.

A szegénység kiterjedése

Az 1980-as években körülbelül egymillióra, vagyis 10 százalékra becsültük a létminimumnál kisebb jövedelemből élők számát és arányát. Hozzá kell tenni, hogy akkor is eltérő becslések voltak a szegények számáról. Az egy-

milliószámot úgy kapjuk meg, ha az országos átlagos létminimum alatt élőket tekintjük szegénynek. Ha a különböző összetételű és lakóhelyű háztartások eltérő létminimумаiból indulunk ki, és e háztartási kategóriákban külön-külön becsüljük a szegények számát, akkor valamivel kisebb becsléshez lehet eljutni.

A KSH létminimuma alatt élők aránya Kolosi Tamás becslései szerint 1992-ben 22 százalékra, 1993-ban 24 százalékra, 1994-ben 32 százalékra emelkedett. Ezt a becslést úgy végezte el, hogy a háztartáspanel felvételekben összeírt jövedelmekhez hozzátette azt a jövedelmet, amely a makrostatisztikai adatok és a háztartáspanel adatok közötti különbség szerint a panelfelvételeknél nem került bevallásra. 1995-ben már nem közölt a KSH létminimumot, ezért az 1995-re becsült 30–35 százalék egyszerűen azon alapul, hogy 1994-ről 1995-re az átlagos jövedelem alig csökkent, és a legsó három decilis részesedése az összes jövedelemből 1994-hez képest nem változott. Bármi is az egyes társadalomtudósok véleménye a KSH létminimumáról, az teljesen egyértelmű, hogy a szegénység nagyon lényegesen, legalább a háromszorosára nőtt.

Nem ilyen nagymértékű a szegénység terjedése a többi szegénységfogalom alkalmazása esetében. A legsó kvintilisbe értelemszerűen mindig a népesség 20 százaléka tartozik, ez a szegénységfogalom nem alkalmas a szegénység tényleges kiterjedésének megállapítására. Az átlagos jövedelem 50 százalékánál kisebb jövedelemmel rendelkezők arányának viszonylag szerény növekedése lényegében csak az egyenlőtlenség növekedésének hatását fejezi ki. A csak 1995-ben használt „az átlag 60 százaléka alatt” szegénységhatár szerint 1995-ben 22,7 százalék volt szegény. Végül a nyugdíjminimum alatti jövedelműek aránya azért nőtt csak viszonylag kevésbé, mert a nyugdíjminimum évről évre emelkedett ugyan, de lényegesen kevésbé, mint az árindex, tehát a nyugdíjminimum évről évre alacsonyabb reáljövedelemnek felelt meg.

A szegénység összetétele

A szegények számánál és arányánál, ezeknek tendenciáinál is érdekesebb mind elméleti, mind gyakorlati szociálpolitikai szempontból az a kérdés, hogy kik a szegények, milyen demográfiai, társadalmi stb. csoportok tagjaiból tevődik össze a szegénység. Itt a kérdést a következőképpen fogalmazzuk meg: a különböző demográfiai, társadalmi stb. kategóriákból hányan sorolódhatnak ide, hány százalék esik a különféle szegénységküszöbök alá, vagyis csoportonként mekkora a szegénység incidenciája.

Az amerikai és nyugat-európai társadalomtudományi szakirodalomban és közéleti vitában a szegénység kérdése gyakran úgy fogalmazódik meg, hogy kialakult a „kétharmad-egyharmad” társadalom, amelyben a társadalom kétharmad része részesedik a gazdasági fejlődés, a jövedelememelkedés hasznaiból, növekvő jómódban él, ezzel szemben egyharmad rész kimarad ezekből a hasznokból és tartósan szegény, annyira, hogy mintegy ki van rekesztve a társadalomból (Glötz, 1984).

A jelenlegi magyarországi vitákban másképpen jelenik meg ez a kérdés. Általában feltételezik, hogy a társadalom csúcsán egy igen jómódú és egyre gazdagabb egytized rész helyezkedik el, viszont a hierarchia alján a társadalom 30–40–50 százaléka szegényedik, tartós, majdnem reménytelen szegénységbe süllyed.

Ha demográfiai és társadalmi kategóriáinként elemezzük a szegények arányát különböző szegénységi küszöbök esetén, akkor az egyének között négyféle szegénységet látunk kirajzolódni (9. és 11. táblázat): 1. a hagyományos szegénységet, amelyről már a szocialista korszakban elég pontos tudomásunk volt, 2. az új szegénységet, amely a rendszerváltás óta jelent meg, vagy csak a rendszerváltás óta keltette fel a figyelmet, 3. a demográfiai szegénységet, 4. az etnikai szegénységet.

1. A szocialista korszakban két tényezőt ismertünk, amely lényeges jövedelmi hátrányokat okozott, és ezért a szegénység előfordulásának az átlagosnál lényegesen nagyobb veszélyével járt: 1. a szakképzetlen munkás és mezőgazdasági fizikai réteghez tartozást és az ezekkel együtt járó alacsony iskolai végzettséget, 2. a községi lakóhelyet. Mindkét tényező ma is a szegénység nagy kockázatával jár, mindkét (egymást különben átfedő) társadalmi és lakóhelyi réteg lényegesen elszegényedett, egyszóval vitathatatlanul a rendszerváltás vesztesei közé tartozik. Mégsem ők a legszegényebbek és a legnagyobb vesztesek, hanem az „új szegények”.

2. Teljesen „új” szegények a rendszerváltás óta a munkanélküliek. Ide kell sorolnunk azonban a rokkantnyugdíjasokat, az özvegyi nyugdíjasokat, a háztartásbelieket és az egyéb felnőtt eltartottakat is, tehát mindazokat, akiknek nincs rendszeres keresetét biztosító munkahelyük, vagy nem részesülnek egy többé-kevésbé teljes foglalkozási életpálya után fizetett nyugdíjból. Ezek az „új szegények” az átlagosnál sokkal nagyobb arányban kerülnek ki a „hagyományos szegény” rétegekből, mert az alacsony iskolai végzettségűek, szakképzetlen munkások és parasztok, valamint a községi lakosok körében az átlagosnál sokkal magasabb a munkanélküliség, és e rétegek tagjai az átlagosnál nagyobb arányban mennek rokkantnyugdíjba, nem rendelkeznek saját jogú (csak özvegyi jogú) nyugdíjjal, illetve az e rétegekbe tartozó családokban fordul elő viszonylag gyakran, hogy a feleség nem végez kereső munkát, és hogy más felnőttek is eltartottak. Mindez megerősíti azt a közismert tényt, hogy ha valaki kiesik a rendszeres foglalkoztatásból, akkor ez életének egyik döntő, szegénységet okozó körülményévé válik.

3. Már a szocialista korszakban észrevettük azt a tendenciát, hogy az addigi helyzettel szemben a szegények körébe az idősebb korosztályokkal szemben fokozottan egyre több gyereket sorolhatunk. Ez különben a fejlett országokban megfigyelhető világtendencia (Rainwater, 1988; Smeeding, 1988; Smeeding, Torrey, 1988). A rendszerváltás után azonban ez a tendencia felerősödni látszik.

Itt rövid magyarázat szükséges annak megértéséhez, mitől kisebb a szegények aránya az idős emberek, különösen a 60–69 évesek körében. Ennek valószínű oka, hogy az idős népesség többsége viszonylag magas nyugdíjra szerzett jogot, és a nyugdíjak reálértéke ugyan csökkent, a nyugdíjas korú népesség jövedelmi helyzete azonban az országos átlagnál kevésbé romlott,

mert egyrészt a nyugdíjak reálértékét bizonyos fokig sikerült megvédeni az inflációtól (mindenesetre a nyugdíjasokat nem fenyegette az aktív korban lévők nagy veszélytényezője, a munkanélküliség), másrészt mert az időskorú népesség demográfiaiilag folyamatosan kicserélődik, az idősebb korúak és ezért alacsonyabb nyugdíjúak kihalnak, és helyükre fiatalabbak és magasabb nyugdíjúak lépnek (akik nyugdíjának reálértéke a következő években le fog csökkenni). Hangsúlyozni kell azonban, hogy az a tény, miszerint az idős népességben nem különösen magas a szegények aránya, nem jelenti azt, hogy nincsenek az időskorú népességben belül olyan csoportok, amelyek igen súlyos szegénységben élnek. Ilyenek a már említett özvegyi és rokkantnyugdíjasok, az utóbbi években korhatár előtt nyugdíjba vonulók, továbbá ilyenek lehetnek az egyedül (egyszemélyes háztartásban) élő idős emberek. Ez utóbbiak nagy része idős, falusi özvegyasszony. Végül ide tartoznak a legidősebbek, akiknek nyugdíja már a nyugdíjminimum közelébe süllyedt, és akik egészségi állapotuk miatt nem képesek minimális mellékjövedelemhez sem jutni (pl. házikert-műveléssel).

Bármilyen szegénységi definíciót alkalmazunk is, és bármilyen súlyozást, ekvivalencia skálát használunk, a gyermekek szegénysége a mai Magyarországon nagyon feltűnő jelenség. Ezért egyetértünk az UNICEF (1993) firenzei kutatóközpontjának azzal a megállapításával, hogy Kelet-Közép-Európában a gyermekek a rendszerváltás nagy vesztesei közé tartoznak. Súlyosan problematikusnak látjuk a magyar társadalom jövője szempontjából azt a tényt, hogy gyermekeink jelentős része gyermekkorának legalább egy részében szegény körülmények között nevelkedik. Ez a táplálkozásuktól az iskolai előmenetelükig életük legkülönbözőbb oldalait befolyásolhatja nagyon károsan.

4. Végül, de nem utolsósorban – sőt, nagyon is hangsúlyozottan – létezik a mai Magyarországon etnikai jellegű szegénység. Korábban is tudtuk, hogy a roma etnikumhoz tartozó, jelenleg félmillióra becsülhető népességnek az átlagosnál jóval nagyobb része szegény. A Magyar Háztartás Panel azonban először nyújt arra lehetőséget, hogy a roma és a nem-roma etnikumú népesség jövedelmi viszonyait összehasonlítsuk. Ennek oka, hogy korábban országos felvételekben nem volt lehetőség az etnikum megállapítására. A panel-felvételek alkalmával az összeíró jegyezte fel (kérdések feltétele nélkül), hogy a megkérdezett háztartást romának látja-e. Kétségtelen, hogy ez távolról sem tökéletes módszer, de jobbat nem tudunk. Azt is meg kell jegyezni, hogy a roma etnikum esetében az átlagosnál lényegesen magasabb a megírt interjúk száma, így a várt 5 százaléknál kevesebb, csupán 3,8 százalék a roma etnikumhoz tartozók aránya az 1994. és az 1995. évi mintákban. Mindezen fenntartások ellenére az a tény, hogy a roma etnikumban minden szegénységi küszöb esetén messze a legmagasabb a szegények „felülreprezentációja”, arra hívja fel a figyelmet, hogy ők alkotják a magyar társadalomnak a szegénység által leginkább veszélyeztetett részét, és egyben minden bizonnyal ők a rendszerváltás legnagyobb vesztesei.

Ha nem egyénenként, hanem háztartástípusonként nézzük a szegények arányát, némi kiegészítő információkhoz juthatunk (10. és 12. táblázat). A gyermekes háztartások között több a szegény, mint a gyermektelen házas-

párok és az egyszemélyes háztartások között. Különösen nagy a szegények aránya a három- és többgyermekes háztartásokban. Az átlagosnál nagyobb a szegények aránya az „egy szülő és gyermek” típusú háztartásokban. Igen súlyos hátrányt jelent a háztartás számára, ha a háztartásfő munkanélküli.

Tartós és átmeneti szegénység

A külföldi háztartáspanel-vizsgálatok egyik legfigyelemreméltóbb és egyben legvitatottabb eredménye volt az, hogy a kérdéses társadalmakban a szegénység túlnyomó részben átmeneti jellegű, az adott évben szegénynek találtak a következő évben vagy években felemelkednek a szegénységi küszöb fölé (Duncan, 1984; Headey, Habich, Krause, 1990; Bernsten, Rendtel, 1991).

A Magyar Háztartás Panel eredményei (13. és 14. táblázat) is azt mutatják, hogy igen nagy a vizsgált népesség mozgása a jövedelmi decilisek között. A legalsó decilisbe tartozóknak több mint kétötöde a következő évben már nem tartozott a legalsó decilisbe, és a legalsó decilist elhagyóknak körülbelül a fele legalább két decilissel ugrott feljebb. Ennek a visszaja az, hogy a legalsó decilisbe tartozóknak hasonlóképpen kétötöde a megelőző évben még nem tartozott a legalsó decilisbe.

Ezzel az eredménnyel kapcsolatban többféle fenntartásunkat is meg kell fogalmaznunk: 1. a decilishatár átlépése nem jelenti a szegénységből való kiemelkedést, különösképpen, ha az átlagos jövedelmek és ezáltal a decilishatárok időközben süllyedtek, 2. a jövedelmi helyzet évről évre bekövetkező változásában a munkanélkülivé váláson és az új foglalkoztatáson kívül lényeges szerepet játszanak demográfiai események: gyermek születik, és ezzel emelkedik a háztartás taglétszáma, valamelyik háztartástag meghal, nyugdíjba vonul, gyermekgondozási szabadságot vesz igénybe stb.

A leginkább kétséges probléma az, hogy az egyes személyek és háztartások korábbi „decilis-életpályája” hogyan befolyásolja, hogy az éppen elfoglalt decilis pozícióból fölfelé vagy lefelé mozdul. Más szóval: mekkora a valószínűsége annak, hogy az a személy, aki a legalsó decilisből, mondjuk, a harmadikba vagy negyedikbe felemelkedett, a következő években ismét visszasüllyed a legalsó decilisek egyikébe. Az 1992. és 1995. évi kvintilis pozíciók összehasonlítása (15. táblázat) mindenestre azt sejteti, hogy három év alatt nem következtek be olyan nagy elmozdulások, mintha a három év elmozdulásait egyenként összeadnánk.

A decilisek vagy kvintilisek közötti átmeneti mátrixok vizsgálata mellett a szegénység tartósságát úgy is elemeztük, hogy azokat a személyeket, akiknek jövedelméről 1992-ben, 1993-ban és 1994-ben is volt adatunk, aszerint osztályoztuk, hogy ebben a három évben hányszor estek a különféle szegénységi küszöbök alá (16. táblázat). Minél magasabban választjuk meg a szegénységi küszöböt, természetesen annál nagyobb a szegények, és azokon belül a háromszor szegények aránya. Így ha a létminimumot választjuk szegénységi küszöbnek (amelynek alapján, mint láttuk, évről évre nőtt a szegények aránya), a megkérdezettek 10 százaléka „tartósan” (mindhárom évben) szegény, 32 százaléka átmenetileg (egy vagy két évig) szegény, 59 százalék

pedig nem volt szegény. Ennél kisebb a tartósan szegények és természetesen az átmenetileg szegények aránya a legalsó jövedelemkvintilis, az átlag 50 százaléka alatt és a nyugdíjminimum alatti szegénység definíció esetén. Fő következtetésünknek azonban mindenképpen annak kell lennie, hogy a mai magyarországi szegénység nagyobb része átmeneti jellegű, a többség átmenetileg vagy tartósan ki tud emelkedni a szegénységből. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy a tartós szegénység problémáját elhanyagolhatónak tartanánk. Éppen ellenkezőleg, a tartós szegénység problémája egészen különleges figyelmet érdemel mind elméleti, mind szociálpolitikai szempontból. Ezért különösen érdekes kérdés, hogy kik azok, akik tartósan, tehát mindhárom évben szegények voltak. (17. táblázat)

Az ilyen elemzés még élesebben kimutatja, hogy melyek a szegénység által különösképpen fenyegetett demográfiai és társadalmi kategóriák a mai Magyarországon: legelsősorban a roma etnikumhoz tartozók, akiknek közel fele mind a három évben az alsó kvintilishoz tartozott, továbbá a munkanélküliek, háztartásbeliek és más felnőtt eltartottak. Figyelmet érdemel az is, hogy milyen magas a tartósan szegények aránya a 0–19 éves gyermekek és fiatalok között.

A szegénység következményei: elégedetlenség, lelki problémák, anómia és elidegenedés

A Magyar Háztartás Panel egyes hullámaiban kérdéseket tettünk fel az egyéni és társadalmi élet különböző dimenzióival való elégedettségről, a lelki élet problémáira utaló testi és lelki tünetek előfordulásáról, valamint az anómiára és elidegenedésre utaló véleményekre, attitűdökre vonatkozóan.

Más szociológiai adatfelvételekből (Rose, Haerpfer, 1994) és közvélemény-kutatásokból tudjuk, hogy Magyarországon nagyon elterjedt az elégedetlenség a jövedelemmel, az életszínvonallal, az ország gazdasági és politikai helyzetével. A német adatfelvételek mintáját követve az elégedetlenséget úgy vizsgáltuk, hogy 0-tól (teljesen elégedetlen) 10-ig (teljesen elégedett) terjedő skálán kértük a megkérdezettektől elégedettségük megjelölését saját életük különböző dimenzióit és az ország állapotát illetően. Azokat tekintettük elégedetleneknek, akik a 0–3 skálaértékeket jelölték meg (18. táblázat). A legalsó kvintilisbe tartozók, vagyis a legszegényebbek között egyértelműen sokkal többen elégedetlenek jövedelmükkel, életszínvonalukkal, lakásukkal, jövőbeni kilátásaikkal és életük egész eddigi alakulásával. Levonhatjuk tehát a következtetést, hogy az egyéni élet anyagi körülményeivel való elégedetlenség jól tükrözi az objektíven nehezebb helyzetet. Sokkal kevésbé erős a korreláció a szegénység és az élet olyan nem-anyagi, inkább emberi dimenzióiban való elégedetlenség között, mint a család, a rokonok és barátok, a munkatársak, általában a munka. Az egészségi állapottal való elégedetlenség sem nagyobb a legalsó kvintilisben, mint a következő kettőben. Feltűnik az is, hogy az ország gazdasági helyzetével való elégedetlenség majdnem minden kvintilisben egyformán nagy, és az állampolgárok politikai beleszólási lehetőségeivel, vagyis a demokrácia működésével kapcsolatos elégedetlenség

sem nagyon erősen különbözik jövedelem szerint. Levonhatjuk tehát a következtetést, hogy a szegények nem általában elégedetlenek, panaszkodóak, hanem életüknek azokkal a nagyon konkrét anyagi körülményeivel elégedetlenek, ahol lényeges hátrányban vannak.

Kopp Mária és Skrabski Árpád (1992) lelki-egészségi állapotvizsgálatai szerint Magyarországon az 1980-as években igen magas volt és növekedett a különféle lelki problémáktól szenvedők aránya. Az 1993. évi háztartáspanel hullámban is feltettünk néhány olyan – a német adatfelvételekből átvett – kérdést, amely a lelki problémákra utaló testi és lelki megnyilvánulások gyakoriságát próbálta felderíteni. Megvizsgáltuk, hogy ezek a megnyilvánulások gyakoribbak-e a szegények között, mint a jómódúak között (19. táblázat). Azt találtuk, hogy mindegyik ilyen tünet – a fejfájás, erős szívdobogás, idegesség, kimerültség, remegés, az egészségi állapot feletti aggodalom, továbbá az az érzés, hogy nincs szerencséje, aggodalmaitól nem tud megszabadulni, és összezavarodik, ha egyidejűleg több feladatot kell elvégeznie, rendre sokkal gyakoribb a legsó kvintilishez tartozók között, mint a jobbmódúak között. A szegényeknek tehát nemcsak jóval alacsonyabb jövedelemből kell megélniük, hanem sokkal gyakrabban szenvednek lelki problémáktól is. Egyben azt a következtetést is levonhatjuk, hogy az ilyen lelki problémák Magyarországon megfigyelt nagy gyakoriságának egyik fő okát a rossz anyagi-jövedelmi helyzetben kell keresnünk.

Másutt (Andorka, 1994) azt a hipotézist fejtettük ki, hogy a magyar társadalomban a szocialista korszakban igen mély, válságos anómia és elidegenedés alakult ki. Az anómiát és az elidegenedést ugyanazon jelenség némileg eltérő szociológiai fogalmának tekintettük, pontosabban, amit anómia és elidegenedés néven leírni és mérni szokott a szociológia, az valójában ugyanazon társadalmi válság különböző oldalait ragadja meg. Az 1993. évi háztartáspanel hullámban – szintén a német adatfelvételekből átvett kérdésekkel – próbáltuk ezt a jelenséget megközelíteni. A kapott válaszok (20. táblázat) arra engednek következtetni, hogy az anómia és az elidegenedés két dimenziójában – a hatalomnélküliség és az élet értelmetlensége tekintetében – a legsó kvintilisben sokkal többen adtak igenlő választ, mint a jobbmódúak között. Figyelmet érdemel ugyanakkor, hogy a magányosság említése alig mutat különbséget jövedelem szerint, tehát az emberi szolidaritás, úgy látszik, még mindig érvényesül a legszegényebbek körében. Még érdekesebb, hogy a viselkedési normák, szabályok áthágása tekintetében szintén nem látszik különbség a szegények és gazdagok között. Tehát a magyar társadalomban megfigyelhető igen gyakori normaszegést nem lehet egyszerűen a szegénység, az elszegényedés számlájára írni, hanem sokkal mélyebb normaválságról van szó, amely a társadalom minden rétegében elterjedtnek látszik. Ez az eredmény egyben arra is figyelmeztet, hogy az anómia és az elidegenedés különböző oldalait – a hatalomnélküliség érzését, az élet értelmetlenségének érzését, a magányt és a normaszegésre való készséget nem szabad az elemzésben egy kalap alá venni, hanem külön-külön kell vizsgálni és értelmezni.

Néhány befejező gondolat

Nem kívánunk véglegesnek tekinthető, végső következtetéseket megfogalmazni. Úgy látjuk azonban, hogy néhány, szélesebb körre kitékintő gondolatot mégis fel kell vetnünk.

Nem kétséges, hogy a szegénység az utóbbi években erősen megnőtt, és a magyar társadalomnak igen jelentős részét sújtja. Ez nyilván súlyos megpróbáltatás a magyar társadalom többsége számára, még akkor is, ha a szegénységből való kiemelkedés nem látszik lehetetlennek. A szegénységgel nagyfokú elégedetlenség, komoly lelki problémák, stresszek párosulnak. Az anómia és az elidegenedés különböző oldalai, elsősorban a hatalomnélküliség, a kiszolgáltatottság érzése és az élet értelmébe és érthetőségébe vetett hit elvesztése is igen elterjedtek a szegények körében.

A szegénység megnövekedése nemcsak magukat a szegényeket érinti súlyosan, hanem az egész magyar gazdaság és társadalom fejlődését is hátrányosan befolyásolja, sőt veszélyezteti. Ezt az állítást elsősorban azzal a nyilvánvaló ténnyel bizonyíthatjuk, hogy a társadalomnak mindenképpen gondoskodnia kell a szegénységbe süllyedtek legalább minimális ellátásáról, például a munkanélküliek segélyezéséről, ez pedig szükségképpen lényeges gazdasági terhet jelent. Szélesebb kitekintéssel azt mondhatjuk, hogy egy modern gazdaság fejlődése elsősorban attól függ, hogy a társadalom tagjai mennyire műveltek, szakképzettek, mennyire tudnak a modern technológia és gazdaság gyorsan változó igényeinek megfelelni. A szegény családok gyermekei aligha tudják majd megszerezni az ehhez szükséges iskolai végzettséget, tudást.

Még nagyobb veszélyt jelent a kiterjedt szegénység a társadalmi integrációra nézve. Bár el kell fogadnunk, hogy a társadalmakat általában, a modern társadalmakat különösen jellemzi az, hogy bennük konfliktusok léteznek a különböző érdekű és felfogású, kultúrájú csoportok között, mégis erősen szeretnénk hangsúlyozni azt a meggyőződésünket, hogy az e különböző csoportok közötti alapvető egyetértés, konszenzus hiányában, legalábbis a gazdaság, a társadalom és a politika alapvető intézményeit illetően, a konfliktusok annyira kiéleződhetnek, hogy a gazdaság működését és a politikai demokráciát veszélyeztethetik. A kiterjedt és tartós, reménytelen szegénység nyilvánvalóan igen súlyos konfliktusforrás.

Mit lehet várni és tenni ezeknek a gondolatoknak a fényében a szegénység jövőbeli alakulását illetően? Nyilvánvalóan döntő fontosságú, hogy a GDP növekedése milyen mértékű lesz, és mennyire lesz tartós. Ha a jövedelmi egyenlőtlenségek nem változnak, akkor az egy főre jutó GDP növekedése előbb-utóbb maga után húzza az egy főre jutó reáljövedelem emelkedését, és ezáltal automatikusan csökkenti a szegénységet.

Nagy kérdés azonban, hogy a jövedelmi egyenlőtlenség megáll-e a jelenlegi szinten, vagy tovább nő. Aligha állítható, hogy a jövedelmi egyenlőtlenség további növekedése szükségszerű vagy kívánatos. Már elértük a nyugat-európai egyenlőtlenségi szintet, semmi sem indokolja, hogy a latin-amerikai egyenlőtlenségek irányában kellene továbblépnünk. Elméleti-filozófiai szinten sem lehet azt állítani, hogy a jövedelmi egyenlőtlenség növekedése

kívánatos. Emlékeztetünk John Rawlsnak (1972), a talán legkiemelkedőbb amerikai liberális társadalomfilozófusnak arra a tételére, hogy az egyenlőtlenségek addig a határig fogadhatók el, amíg középtávon mindenki számára a jövedelem, az életszínvonal javulását eredményezik, vagyis gyorsítják a gazdasági fejlődést.

Az egyenlőtlenség mérséklésének, a szegénység enyhítésének egyik eszköze a szociálpolitika. Különösképpen olyan időszakban, amikor a szegénység nő, feltétlenül szükség van a szociálpolitika által nyújtott, szociális védőhálóra, amely az alacsony jövedelműeket az elnyomorodástól megvédi. Tisztában vagyunk azzal, hogy a jelenlegi szociálpolitika meglehetősen nagy terhet jelent a költségvetés számára. Ebben a helyzetben azonban annak reformja, a szegényekre való erősebb összpontosítás a kívánatos, és semmiképpen sem lenne szabad a jóléti támogatásokat drasztikusan leépíteni. A szegénységre vonatkozó empirikus vizsgálataink és elemzéseink remélhetően elősegítik azoknak a társadalmi és demográfiai csoportoknak a felismerését, amelyek a szegénység gyakori előfordulása miatt a szociálpolitika különleges figyelmét érdemlik meg.

Irodalom

- Andorka Rudolf (1994): *Deviáns viselkedések Magyarországon. Általános értelmezési keret az elidegenedés és anómia fogalmak segítségével.* In: Münnich Iván, Moksony Ferenc (szerk.) *Devianciák Magyarországon. Budapest, Közélet* 32–75. p.
- Berntsen, R., Rendtel, U. (1991): *Zur Stabilität von Einkommensarmut im Längsschnitt.* In: Rendtel, U., Wagner, G. (eds.) *Lebenslagen im Wandel: Zur Einkommensdynamik in Deutschland seit 1984.* Frankfurt, Campus, 457–487. p.
- Bokor Ágnes (1985): *Depriváció és szegénység.* Budapest, Társadalomtudományi Intézet.
- Duncan, G. J. (1984): *Years of poverty, years of plenty.* Ann Arbor. Institute for Social Research, University of Michigan.
- Ferge Zsuzsa (1969): *Társadalmunk rétegződése. Elvek és tények.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Glötz, P. (1984): *Die Arbeit der Zuspitzung.* Berlin, Deutscher Verlag.
- Gyenei Márta (1995): *Vagyoni helyzeten alapuló szegénységszámítás.* Kézirat.
- Hanefeld, U. (1987): *Das sozio-ökonomische Panel. Grundlagen und Konzeption.* Frankfurt, Campus.
- Headey, B., Habich, R., Krause, P. (1990): *The duration and extent of poverty – Is Germany a two-thirds-society?* WZB Paper no. P 90–103.
- Kolosi Tamás (1984): *Státusz és réteg.* Budapest, Társadalomtudományi Intézet.
- Kolosi Tamás, Sík Endre (1992): *Munkaerőpiac és jövedelmek.* In: Sík, Tóth, *op. cit.* 8–24. p.
- Kopp Mária, Skrabski Árpád (1992): *Magyar lelkiállapot.* Budapest.
- Rainwater, L. (1988): *Inequalities in the economic well-being of children and adults in ten nations. Luxembourg Income Study Working Paper* no. 19.
- Rawls, J. (1972): *A theory of justice.* London, Oxford University Press.
- Rendtel, U., Wagner, G. (eds.) (1991): *Lebenslagen im Wandel: Zur Einkommensdynamik in Deutschland seit 1984.* Frankfurt, Campus.
- Rose, R., Haerpfer, Ch. (1994): *New Democracies Barometer III: Learning from what is happening.* Center for the Study of Public Policy, Glasgow, *Studies in Public Policy* no. 230.

- Sík Endre, Tóth István György (1992): *Jelentés a Magyar Háztartás Panel I. hullámának eredményeiről*. Budapest, BKE Szociológia Tanszék – TÁRKI.
- Sík Endre, Tóth István György (1993): *Egy év után...* Jelentés a Magyar Háztartás Panel II. hullámának eredményeiről. Budapest, BKE Szociológiai Tanszék – TÁRKI.
- Sík Endre, Tóth István György (1995): *Társadalmi páternosztter 1992–1995*. Jelentés a Magyar Háztartási Panel IV. hullámának eredményeiről. Budapest, BKE Szociológiai Tanszék – TÁRKI – KSH.
- Smeeding, T. M. (1988): Generations and the distribution of well-being and poverty: cross national evidence for Europe, Scandinavia and the colönirs. *Luxembourg Income Study Working Paper* no. 24.
- Smeeding, T. M., Torrey, B. B. (1988): Poor children in rich countries. *Luxembourg Income Study Working Paper* no. 16.
- Tóth István György (1994): *Társadalmi átalakulás 1992–1994*. Jelentés a Magyar Háztartás Panel III. hullámának eredményeiről. Budapest, BKE Szociológiai Tanszék – TÁRKI.
- UNICEF International Child Development Centre (1993): Public policy and social conditions. *Regional Monitoring Report* no. 1.
- Zapf, W., Schupp, J., Habich, R. (szerk.) (1996): *Lebenslagen im Wandel: Sozialberichtertattung im Längsschnitt*. Frankfurt, Campus.

Táblázatok

1. táblázat

A magyar gazdaság fő makrostatisztikai mutatói, 1989–1994

Év	GDP 1989=100	Foglalkoz- tatás*	Munka- nélküliségi arány, százalék	A népesség egy főre jutó reál- jövedelme, 1989=100	Reálbér- index 1989=100	Egy főre jutó reálfo- gyasztás 1989=100	Fogyasz- tói ár- index 1989=100
1989	100	100	0,3	100	100	100	100
1990	96	99	0,4	98	96	97	129
1991	85	96	1,9	96	90	92	174
1992	81	86	7,8	94	89	91	214
1993	79	78	13,2	89	85	92	262
1994	82	74	11,0	92	91	93	312
1995	84	-	10,5	87	81	91	402

* Azon személyek, akiknek munkahelyük van, ahol keresethez jutnak. Nem számítottuk ide a gyermekgondozási segélyen és díjon lévőket.

2. táblázat

Deciliseloszlások: az egy főre jutó jövedelem szerinti népességcdecilisek részesedése az összes személyes jövedelemből, 1962–1987

Decilis	1962	1967	1972	1977	1982	1987
Legalsó	3,9	4,0	4,0	4,5	4,5	4,5
2	5,6	6,0	5,9	6,3	6,0	6,0
3	6,5	7,1	7,0	7,3	6,9	6,9
4	7,6	8,0	7,9	8,1	7,7	7,7
5	8,6	8,9	8,8	8,8	8,5	8,5
6	9,7	9,9	9,8	9,6	9,4	9,4
7	11,0	10,9	10,8	10,7	10,5	10,5
8	12,3	12,2	12,1	11,9	11,8	11,8
9	14,6	14,0	14,0	13,7	13,7	13,8
Legfelső	20,2	18,9	19,7	18,6	18,6	20,9
Legfelső, legalsó	5,2	4,7	4,9	3,8	3,8	4,6

3. táblázat

Deciliseloszlások: az egy főre jutó jövedelem szerinti háztartásdecilisek részesedése az összes személyes jövedelemből, 1992–1995

Decilis	1991/1992	1992/1993	1993/1994	1994/1995
Legalsó	3,6	3,8	3,3	3,6
2	5,7	5,7	5,3	5,3
3	6,6	6,7	6,5	6,2
4	7,4	7,4	7,3	7,0
5	8,1	8,1	8,0	7,8
6	8,8	8,9	8,9	8,6
7	9,9	10,0	10,0	9,7
8	11,4	11,4	11,6	11,3
9	14,2	14,1	14,4	14,4
Legfelső	24,3	23,9	24,7	26,1
Legfelső/legalsó	6,7	6,3	7,4	7,3

4. táblázat

Egy főre jutó háztartási jövedelem a különböző társadalmi rétegekhez tartozó háztartásokban, 1962–1987

A háztartásfő társadalmi rétege	Egy főre jutó háztartási jövedelem az országos átlag százalékában					
	1962	1967	1972	1977	1982	1987
Vezető és értelmiségi	154	140	150	142	127	125
Középszintű szellemi	128	122	115	108	107	117
Irodai	119	111	108	97	99	93
Szakt munkás	109	103	100	99	99	102
Betanított munkás	95	92	89	93	92	88
Segéd munkás	82	86	86	86	84	81
Mezőgazdasági	87	101	105	104	95	90
Nyugdíjas	84	81	83	91	98	94

5. táblázat

Az egy főre jutó átlagos évi jövedelem társadalmi rétegenként, 1993–1995

Társadalmi réteg	Egy főre jutó jövedelem az országos átlag ¹ százalékában			
	1993	1994	1995	N=1995
Felső- és középvezető	162	184	211	158
Értelmiségi	140	156	163	250
Alsóvezető és művezető	114	138	137	120
Irodai	120	118	124	322
Önálló iparos, kereskedő	122	121	131	162
Szakt munkás	100	96	93	492
Szakképzetlen munkás	90	88	83	464
Paraszt, mezőgazdasági munkás	85	83	84	86
Öregségi nyugdíjas	} 96	101	95	1045
Özvegyi nyugdíjas		78	75	153
Rokkantnyugdíjas	87	80	78	290
Gyermekgondozási díj és segély	83	70	76	167
Munkanélküli	78	74	68	188
Háztartásbeli	} 69	68	62	95
Egyéb eltartott		68	60	190
Összes 16 éves és idősebb ²	100	100	100	4484

¹ A 16 éves és idősebb megkérdezettek átlagos egy főre jutó jövedelmének százalékában.² Ebben és az összes következő táblában nem mutattuk ki különleges helyzetük miatt a tanulóokra vonatkozó adatokat, továbbá kis esetszámuk miatt a nyugdíj mellett kereső tevékenységet folytatók és a segítő családtagok adatait. Az „összesben” természetesen benne foglaltatnak ők is.

7. táblázat

Az egy főre jutó átlagos évi jövedelem lakóhely szerint, 1962–1995

Év	Egy főre jutó jövedelem az országos átlag százalékában		
	Községek	Városok	Budapest
1962	90	108	131
1967	95	99	119
1972	95	97	118
1977	96	98	116
1982	96	99	112
1987	94	100	114
1992	89	95	129
1995	85	93	145

Lakásfelszereltség, egyes tartós eszközök birtoklása és külföldi utazás, 1994

Társadalmi réteg	vízvezeték	vízöblítéses WC	A lakásban nincs fürdőszoba	telefon	autó	A háztartás birtokában nincs autó matamossógép	színes TV	személyi számítógép	Az elmúlt évben nem járt külföldön
Felső és középvezető	2,8	0,0	0,9	42,6	23,8	16,2	6,6	72,0	43,1
Értelmiségi	1,6	1,6	1,6	36,7	34,5	21,1	7,5	72,3	54,8
Alsóvezető és művezető	3,2	0,0	3,6	65,0	32,4	35,2	2,3	84,8	64,8
Irodai	1,4	1,8	1,0	53,0	38,0	33,6	8,6	83,7	73,4
Önálló iparos, kereskedő	2,3	1,6	2,3	45,7	26,9	27,3	6,4	79,9	64,8
Szakt munkás	7,1	6,4	7,1	71,4	44,7	51,9	14,9	87,6	76,7
Szakképzetlen munkás	10,3	12,9	11,9	80,1	60,7	69,3	26,9	93,5	88,4
Paraszti, mezőgazdasági munkás	19,5	20,9	18,4	83,0	41,0	77,1	24,5	95,3	93,3
Öregességi nyugdíjas	14,3	16,8	17,3	71,2	73,0	75,5	36,2	97,4	89,4
Rokkantnyugdíjas	16,5	15,0	20,2	78,0	63,4	74,2	35,7	95,2	91,5
Özvegyi nyugdíjas	22,9	25,2	29,8	83,1	85,8	85,0	51,5	100,0	96,6
Gyermekegondozási díj és segély	11,9	13,0	15,2	75,4	48,5	54,3	23,1	92,6	89,9
Munkanélküli	15,8	15,5	19,7	77,8	65,5	66,5	32,6	91,2	81,7
Háztartásbéli	31,0	18,7	29,4	81,2	67,7	80,9	33,5	95,1	89,2
Egyéb eltartott	21,5	16,5	21,1	81,7	65,4	73,6	36,5	93,5	86,4
Összes 16 éves és idősebb	11,5	11,1	12,9	68,4	55,9	59,1	25,0	90,0	80,4

8. táblázat

A szegények aránya a népességben különböző szegénységi küszöbök esetén, 1992–1995

Év	A létminimum alatt	Az átlagos egy főre jutó jövede- lem 50 százaléka alatt	A nyugdíj- minimum alatt
	százalék		
1992	21,5	10,1	5,2
1993	24,0	10,4	5,4
1994	31,8	11,6	6,7
1995	30–35	12,4	-

9. táblázat

A szegények aránya korcsoportonként, társadalmi rétegenként és etnikum szerint különböző szegénységi küszöbök esetén, 1994

Korcsoport, társadalmi réteg, etnikum	A létmini- mum alatt	A legsó jövedelmi kvintilisben	Az átlag 50 százalé- ka alatt	A nyugdíj- minimum alatt	N=
	százalék				
<i>Korcsoport</i>					
0–2	54,5	38,1	22,8	15,0	144
3–6	41,8	29,2	11,7	6,8	312
7–14	42,3	31,4	16,4	9,5	642
15–19	41,5	29,9	15,9	10,5	447
20–29	34,5	18,8	9,5	4,7	794
30–39	36,4	24,7	13,4	8,1	796
40–49	31,3	18,4	9,3	4,4	778
50–59	28,3	13,8	11,3	7,5	668
60–69	16,1	7,6	7,4	3,7	711
70 +	16,7	10,2	9,1	4,9	587
<i>Társadalmi réteg</i>					
Felső és középvezető	7,4	5,7	2,8	1,9	143
Értelmiségi	10,6	2,1	1,0	1,0	240
Alsóvezető és művezető	5,8	2,2	0,0	0,0	121
Irodai	19,6	8,1	4,2	3,2	382
Önálló iparos, kereskedő	32,6	22,3	13,8	7,2	168
Szakmunkás	24,8	11,6	4,0	1,0	529
Szakképzetlen munkás	34,6	19,4	7,1	2,3	527
Paraszt, mezőgazdasági	39,5	26,0	11,7	3,6	116
Munkanélküli	55,5	37,6	26,6	17,9	226
Gyermekgondozási díj	51,7	35,5	17,2	11,1	186
Öregségi nyugdíjas	15,9	8,5	6,7	3,7	1165
Rokkantnyugdíjas	48,7	24,8	13,8	6,5	263
Özvegyi nyugdíjas	33,7	14,0	19,2	8,1	148
Háztartásbeli	56,4	44,6	31,8	22,8	103
Egyéb eltartott	53,7	37,5	28,2	16,9	207
<i>Etnikum</i>					
Nem roma	28,4	16,3	8,5	4,2	5743
Roma	86,7	73,0	56,1	43,3	277
Össznépeség	31,8	20,0	11,6	6,7	5877

10. táblázat

A szegény háztartások aránya háztartástípus, gyermekszám, lakóhely, a háztartásfő munkanélkülisége és etnikum szerint különböző szegénységi küszöbök esetén, 1994

Háztartástípus, gyermek- szám lakóhely, a háztartásfő munka- nélkülisége, etnikum	A létmini- mum alatt	A legalsó jövedelmi kvintilisben	Az átlag 50 százaléka alatt	A nyugdíj- minimum alatt	N=
	százalék				
<i>Háztartástípus</i>					
Egyszemélyes	19,7	23,3	9,4	4,7	473
Házaspár	12,0	9,6	6,0	3,8	438
Házaspár gyermek(ek)kel	34,7	17,9	11,2	6,4	821
Egy szülő gyermek(ek)kel	43,2	26,6	12,6	9,0	163
Három nemzedék	43,9	22,5	10,3	6,4	66
Egyéb	31,3	23,8	14,0	5,5	121
<i>Gyermekszám</i>					
Gyermektelen	18,3	6,8	8,5	4,7	1259
Egy gyermek	37,2	17,4	10,3	6,2	347
Két gyermek	37,0	21,6	8,4	4,6	329
Három és több gyermek	62,5	53,2	29,5	17,6	124
<i>Lakóhely</i>					
Budapest	11,9	7,2	2,8	1,3	358
Megyeszékhely	25,7	16,2	6,5	4,3	299
Egyéb város	30,5	18,9	12,4	7,6	620
Község	31,4	24,3	12,6	6,4	816
<i>A háztartásfő</i>					
<i>Munkanélküli</i>	63,5	39,7	27,6	19,1	103
<i>Nem munkanélküli</i>	25,1	17,5	9,1	4,9	1990
<i>Etnikum</i>					
Roma	82,5	67,0	49,4	39,1	65
Nem roma	24,6	15,8	7,5	3,5	1959
Összes háztartás	27,1	18,6	12,6	6,4	2093

11. táblázat

A szegények aránya korcsoportonként, iskolai végzettség szerint, lakóhely szerint, társadalmi rétegenként és etnikum szerint különböző szegénységi küszöbök esetén, 1995

Korcsoport, iskolai vég- zettség, lakóhely, tár- sadalmi réteg, etnikum	A legalsó kvintilisben	Az átlag 60 százaléka alatt	Az átlag 50 százaléka alatt	N=
<i>Korcsoport</i>				
0–2 éves	32,9	34,7	20,6	131
3–6	26,9	29,9	16,6	279
6–14	25,9	27,5	17,6	613
15–19	24,6	27,0	16,3	465
20–29	19,0	21,7	11,9	732
30–39	17,7	19,8	10,4	751
40–49	19,3	21,2	13,1	866
50–59	14,1	17,4	9,3	632

11. táblázat folytatása

Korcsoport, iskolai végzettség, lakóhely, társadalmi réteg, etnikum	A legalsó kvintilisben	Az átlag 60 százaléka alatt	Az átlag 50 százaléka alatt	N=
60-69	12,7	16,3	6,0	620
70 és több	23,7	28,2	12,6	503
<i>Iskolai végzettség</i>				
0-7 osztály	36,4	41,2	23,6	604
8 osztály	23,6	27,9	15,5	1251
Szaktaniskola	18,4	21,1	11,1	1092
Középiskola	9,4	11,2	4,0	1023
Egyetem, főiskola	1,6	1,7	0,8	513
<i>Lakóhely</i>				
Község	25,5	28,9	17,4	2166
Kisebbségi város	22,2	24,2	11,8	1655
Megyeszékhely, város	17,0	21,4	9,3	721
Budapest	7,2	8,3	5,3	1049
<i>Társadalmi réteg</i>				
Felső- és középfelvezető	0,0	0,9	0,0	158
Értelmiségi	0,7	0,7	0,7	250
Alsófelvezető és művelődő	7,6	7,6	-	120
Irodai	7,0	8,3	2,4	322
Önálló iparos, kereskedő	12,3	13,1	5,4	162
Szaktaniskola	12,1	14,3	4,2	492
Szakképzettlen munkás	14,8	18,8	10,5	464
Paraszt, mezőgazdasági munkás	16,7	18,2	9,1	86
Nyugdíjas, mellette dolgozik	4,6	6,4	2,8	87
Öregségi nyugdíjas	11,9	16,2	5,1	1045
Rokkantnyugdíjas	30,6	36,0	18,7	290
Özvegyi nyugdíjas	48,6	53,1	31,5	153
Gyed/Gyes	29,7	32,1	18,5	167
Munkanélküli	44,2	46,3	31,8	188
Háztartásbeli	54,7	56,8	48,1	95
Egyéb eltartott	48,0	51,2	39,2	190
Tanuló (16 éven felüli)	19,7	22,3	11,7	356
<i>Etnikai csoport</i>				
Roma	66,5	74,5	55,8	214
Nem roma	17,8	20,1	10,4	5296
<i>Együtt, összes népesség</i>	20,0	22,7	12,4	5592

12. táblázat

A szegény háztartások aránya a háztartásfő életkora, a háztartástípus, a háztartás taglétszáma és gyermekszám szerint különböző szegénységi küszöbök esetén, 1995

A háztartásfő életkora, háztartástípus, a háztartás tagjainak száma és gyermekszám	A legalsó kvintilisben	Az átlag 60 százaléka alatt	Az átlag 50 százaléka alatt	N=
<i>A háztartásfő életkora</i>				
–29	23,7	26,2	12,1	185
30–39	16,3	18,9	10,4	355
40–49	21,1	22,6	14,6	502
50–59	16,2	20,6	12,0	363
60–69	16,9	20,7	8,1	401
70 és több	27,2	32,7	13,8	348
<i>Háztartástípus</i>				
Egyszemélyes háztartás	27,0	33,1	14,8	563
Gyermekek egyedül nevelő szülő	24,9	26,3	18,7	190
Házaspár gyermek nélkül	11,3	14,0	5,6	436
Házaspár gyermekkel	18,8	21,2	11,6	814
Háromnemzedékes háztartás	15,2	16,7	9,6	54
Egyéb háztartás	20,3	22,1	14,1	98
<i>A háztartás taglétszáma</i>				
1	27,0	33,1	14,8	563
2	13,0	15,9	7,6	601
3	20,0	20,9	13,8	417
4	15,8	18,5	8,3	384
5	28,0	31,7	17,7	126
6 és több	31,5	32,7	24,6	63
<i>A háztartásban élő gyermekek száma</i>				
0	17,6	21,7	9,8	1342
1	23,4	26,1	15,6	381
2	17,9	19,5	10,8	323
3	33,5	35,6	22,0	83
4 és több	69,8	69,8	49,2	26
Együtt összes háztartás	19,9	23,2	11,9	2154

13. táblázat

Az egyének decilisbeli helyzetének változása 1993-tól 1994-ig, az 1993. évi decilisek megoszlása az 1994. évi helyzet szerint

Decilis 1993-ban	Decilis 1994-ben										Összesen	N=
	Legalsó	2	3	4	5	6	7	8	9	Legfelső		
Legalsó	57,2	21,1	15,1	2,9	1,3	0,6	2,8	1,3	0,5	1,8	100,0	479
2	12,4	37,1	23,2	11,1	6,1	3,5	0,9	1,8	2,8	1,0	100,0	521
3	9,0	17,2	23,7	19,2	10,5	9,9	2,5	4,3	1,3	2,4	100,0	572
4	4,5	9,3	10,9	23,9	25,2	8,4	7,7	5,1	4,3	0,8	100,0	537
5	4,2	5,8	6,2	15,4	23,4	18,1	17,6	4,7	4,0	0,7	100,0	551
6	7,0	4,1	5,4	10,0	9,9	21,4	17,8	16,5	4,0	4,0	100,0	545
7	1,9	3,2	6,1	8,6	10,3	21,8	17,1	1,9	10,1	4,0	100,0	568
8	2,8	3,6	3,1	4,7	5,2	8,9	17,4	23,8	19,2	11,2	100,0	549
9	2,9	0,7	1,2	2,9	4,7	5,0	13,8	17,9	32,3	18,6	100,0	531
Legfelső	0,9	2,4	2,0	0,0	1,6	1,8	3,4	8,8	24,7	54,4	100,0	544
Összesen	9,3	10,2	9,6	10,0	9,9	10,1	10,2	10,3	10,4	9,9	100,0	5397

14. táblázat

Az egyének decilisbeli helyzetének változása 1993-tól 1994-ig, az 1994. évi decilisek megoszlása az 1993. évi helyzet szerint

Decilis	Decilis										Összesen
	legalsó	2	3	4	5	6	7	8	9	legfelső	
legalsó	59,4	18,3	13,9	2,6	1,1	0,5	2,4	1,1	0,5	1,6	8,9
2	13,0	35,0	23,2	10,7	5,9	3,3	0,9	1,7	2,6	0,9	9,7
3	10,3	17,9	26,1	20,3	11,2	10,3	2,6	4,4	1,3	2,6	10,6
4	4,8	9,0	11,3	23,8	25,2	8,2	7,5	4,9	4,2	0,8	10,0
5	4,6	5,8	6,6	15,7	24,0	18,2	17,6	4,7	3,9	0,7	10,2
6	7,6	4,0	5,6	10,1	10,1	21,3	17,5	16,2	3,9	4,1	10,1
7	2,2	3,3	6,7	9,1	10,9	22,6	17,6	17,3	10,2	4,2	10,5
8	3,1	3,6	3,3	4,8	5,3	8,9	17,8	23,7	18,8	11,5	10,2
9	3,1	0,7	1,2	2,9	4,6	4,8	13,3	17,2	30,6	18,5	9,8
legfelső	0,9	2,4	2,1	-	1,6	1,8	3,3	8,7	24,0	55,2	10,1
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N =	500	553	520	540	536	548	554	552	560	535	5397

15. táblázat

Az egyének kvintilisbeli helyzetének változása 1992 és 1995 között

Kvintilis 1992-ben	Kvintilis 1995-ben						N
	1.	2.	3.	4.	5.	Összesen	
Alsó kvintilis	57,8	24,6	8,4	5,2	3,9	100,0	869
2.	18,4	40,3	24,6	9,3	7,3	100,0	868
3.	11,1	17,2	31,6	27,4	12,7	100,0	870
4.	9,0	12,6	20,5	37,7	20,1	100,0	866
Felső kvintilis	3,6	5,4	14,6	20,5	55,9	100,0	869
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	-	4342

16. táblázat

Az egyének szegénységének gyakorisága különböző szegénységi küszöbök esetén
1992-től 1994-ig

A szegénység gyakorisága	A létminimum alatt	A legalsó jöve- delmi kvinti- lisben	Az átlag 50 szá- zaléka alatt	A nyugdíjmini- mum alatt
Sohasem szegény	58,0	66,6	81,6	89,3
Egy évben szegény	19,5	16,7	11,7	7,7
Két évben szegény	12,4	9,6	3,7	2,4
Mindhárom évben szegény	10,2	7,1	3,1	0,6
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

17. táblázat

A tartósan és átmenetileg szegények aránya az alsó kvintilis szegénységi küszöb esetében
korcsoport, társadalmi réteg és etnikum szerint, 1992–1994

Korcsoport, társa- dalmi réteg, etnikum	1992-től 1994-ig a legalsó kvintilisbe tartozott					N=
	3 évben	2 évben	1 évben	Soha- sem	Össze- sen	
<i>Korcsoport</i>						
0–2	17,2	20,4	11,5	51,0	100,0	144
3–6	12,7	15,2	25,0	47,1	100,0	312
7–14	13,0	15,1	16,5	55,5	100,0	642
15–19	11,8	12,5	19,9	55,8	100,0	447
20–29	7,6	10,7	19,2	62,5	100,0	794
30–39	8,1	10,6	18,5	62,9	100,0	796
40–49	6,2	9,6	16,2	68,0	100,0	778
50–59	4,6	6,8	11,1	77,4	100,0	668
60–69	2,0	3,7	12,2	82,1	100,0	711
70 +	2,2	5,7	17,8	74,3	100,0	587

A 17. táblázat folytatása

Korcsoport, társadalmi réteg, etnikum	1992-től 1994-ig a legalsó kvintilisbe tartozott					N=
	3 évben	2 évben	1 évben	Soha- sem	Össze- sen	
<i>Társadalmi réteg</i>						
Felső és középvezető	2,0	2,1	6,1	89,8	100,0	143
Értelmiségi	0,0	0,0	9,3	90,7	100,0	240
Alsóvezető, művezető	0,0	1,1	12,9	86,0	100,0	121
Irodai	1,3	3,7	15,3	79,8	100,3	382
Önálló	6,3	7,1	26,7	59,9	100,0	168
Szakt munkás	2,8	6,6	15,7	74,9	100,0	529
Szakképzetlen munkás	4,5	11,1	20,8	63,6	100,0	527
Paraszt, mezőgazdasági	5,5	21,0	16,7	56,7	100,0	116
Munkanélküli	18,6	14,8	19,7	46,9	100,0	226
Gyermekek gondozási díj	12,5	18,5	23,2	45,8	100,0	186
Öregségi nyugdíjas	1,5	3,4	13,1	82,0	100,0	1165
Rokkantsági nyugdíjas	11,4	16,4	14,9	57,4	100,0	261
Özvegyi nyugdíjas	5,3	9,2	25,4	60,1	100,0	148
Háztartásbeli	21,9	19,8	18,4	39,9	100,0	103
Egyéb eltartott	16,4	22,3	14,2	47,1	100,0	207
<i>Etnikum</i>						
Nem roma	4,2	7,2	16,7	71,9	100,0	5473
Roma	48,3	25,3	6,8	19,6	100,0	277
Össznépeség	7,1	9,6	16,7	66,6	100,0	5879

18. táblázat

Az elégedetlenség aránya jövedelmi kvintilisenként, 1993

A megkérdezett elégedettsége	Az elégedetlenség aránya, százalék				
	1 legalsó	2	3	4	5 legfelső
	kvintilis				
Saját élet eddigi alakulásával	37,0	24,1	20,0	15,0	10,2
Életszínvonalával	54,3	39,9	36,7	31,3	23,2
Jövedelmével	68,7	54,1	50,1	45,9	29,9
Jövőbeli kilátásaival	55,0	45,0	42,4	36,4	28,8
Munkájával	9,6	6,3	9,6	5,4	5,6
Lakásával	22,1	9,9	10,6	6,5	8,0
Lakásának környezetével	18,2	12,5	12,9	11,3	14,2
Családjával	6,1	4,4	2,7	2,2	4,3
Saját egészségi állapotával	28,1	28,5	26,2	18,9	14,1
Rokonai és baráti kapcsolataival	6,1	5,6	3,7	3,6	2,3
Munkatársaival	4,5	3,4	5,9	4,5	2,3
Közbiztonsággal	29,4	27,2	27,7	26,4	34,3
A természeti környezet állapotával	27,5	26,8	28,2	25,6	39,2
Az ország gazdasági helyzetével	77,0	71,0	74,3	74,0	73,8
Az állampolgároknak a politikai döntésekbe való beleszólási lehetőségeivel	50,5	45,1	47,8	41,1	42,2

19. táblázat

A lelkiállapot problémáinak testi és lelki megnyilvánulásai a legelső és legfelső kvintilishez tartozó 16 éves és idősebb személyek között, 1993

A lelkiállapot	A legelső	A legfelső
	kvintilishez tartozók közül az említett tünet előfordulását említette, százalék	
Gyakran kimerült, letört	67,6	53,6
Sokszor van erős szívdobogása	37,3	26,0
Állandóan izgatott, ideges	38,6	21,5
Gyakran erősen fáj a feje	36,2	22,7
Gyakran előfordul, hogy mindene remeg	26,1	12,6
Többnyire úgy érzi, hogy nincs szerencséje	73,5	37,8
Sokat aggódik egészségi állapota miatt	44,7	30,4
Egészen összezavarodik, ha több dolgot kell rövid idő alatt elvégeznie	38,6	19,4
Félelmeitől, szorongásaitól nem tud megszabadulni	27,6	13,4

20. táblázat

Az anómia és elidegenedés megnyilvánulásai a legelső és legfelső kvintilishez tartozó 16 éves és idősebb személyek között, 1993

Anómia és elidegenedés	Azoknak az aránya, akik a megnevezett állítást teljesen igaznak mondták, százalék	
	a legelső	a legfelső
kvintilishez tartozók közül		
Aki vinni akarja valamire, rákényszerül arra, hogy egyes szabályokat áthágjon	41,7	39,3
Manapság alig tudok eligazodni az élet dolgaiban	32,8	15,9
Sorsom alakulását alig tudom befolyásolni	28,4	9,9
Gyakran érzem magányosnak magam	12,7	9,1

Ferge Zsuzsa

A generációk közti és a társadalmi szolidaritásról*

Civil szervezetek állásfoglalása

1. Kiinduló megfontolások

A társadalmi szolidaritás mai feltételeink között azt igényelné, hogy az átalakulás terhei ne nagyon egyenlőtlenül oszoljanak el. Sajnos, nem ez a helyzet. Köztudott, hogy a jövedelmi, vagyoni, életesélyekbeni egyenlőtlenségek nőnek, s széles rétegek létbiztonsága, sőt, elemi megélhetése veszélybe került.

Az átalakulásért az átlagosnál nagyobb árat fizetnek a gyermekes családok, különösen a gyermeküket egyedül nevelők és a többgyermekesek; az idősebb, illetve a kisnyugdíjasok; a szakképzetlen vagy elavult szakképzettségű munkások, szellemi dolgozók; a munkanélküliek, kivált a tartós munkanélküliek; a cigányok, akik körében szinte minden hátrányt okozó tényező az átlagosnál sokkal nagyobb arányban fordul elő.

Az állam hol lassabb, hol gyorsabb ütemben visszavonul korábban vállalt jóléti felelősségeitől és kötelezettségeitől. A kormányzat nagyjából osztani látszik azt a terjedő nézetet, hogy az egyén dolga, hogy a piaci versenyben megküzdjön önmagáért és családjáért, s csak ha itt önhibáján kívül súlyos kudarcot vallott, és az ellehetetlenülés fenyegeti, akkor forduljon másához, végső esetben az államhoz. A rendszerváltás egyik fontos hozadéka, hogy az ember valóban ura lehet sorsának, s elvileg természetesen helyeselhető, hogy éljen is e lehetőséggel, hogy vállalja a felelősséget önmagáért és családjáért. Ehhez azonban egyfelől rendelkeznie kellene azokkal a készségekkel, amelyek a piacon való helytálláshoz szükségesek, másfelől a piacnak az élet minden területén megfelelően kellene működnie.

* 1996. június 1-jén civil szervezetek tagjai vagy képviselői, valamint a szociálpolitika alakulásában érdekelt értelmiségiek tanácskozást tartottak a Szociális Szakmai Szövetség kérésére. A tanácskozáson 45 fő vett részt. A résztvevők – 10 civil szervezet, „önmagukat” képviselő személyiségek – a 4. pontot fogadták el közös álláspontjukként. Az állásfoglaláshoz való csatlakozás továbbra is lehetséges. Kérjük a csatlakozni kívánókat, aláírásukat juttassák el a Szociális Szakmai Szövetség Irodájába (1143 Budapest, Ida u.), megjelölve, hogy a generációk közötti szolidaritásról szóló állásfoglaláshoz kívánnak csatlakozni.

A világ azonban nálunk is, másutt is másként működik. Akik „rossz helyre” születtek, azoknak családjuk nem tudja biztosítani a piacon való helytállás jó esélyét. Az előző rendszer – pazarlónak minősített szociálpolitikája ellenére – keveset tudott behozni a történelmileg kialakult hátrányokból: sokan eszköztelenül, túl kevéssé felkészülve lépnek be a versenybe. A piac pedig sok hibával működik. Ennek csak egyik jelzése a munkaerőpiac egyensúlyvesztése, amely miatt a munkanélküliség vált korunk egyik égető problémájává. A rendszerváltó országokban súlyos gazdasági visszaesés nehezíti a helyzetet. E kettős ok következtében Magyarországon másfél millió munkahely tűnt el. Egy másik jelzés a piaci árak olyan alakulása elemi, megkerülhetetlen szükségleteknél, mint a lakásfenntartás vagy a gyógyszer, amely semmilyen összhangban nincs a jövedelmek egy részének alakulásával, s ami miatt mind többek válnak fizetéseképtelenné. Ezekben az esetekben a lakás elvesztése vagy a tartós egészségromlás fenyeget.

A szociális szakma művelői, a szociális szolgálatokban dolgozók, a különböző rétegek érdekeit képviselő vagy segítségnyújtásra szerveződő civil szervezetek naponta szembesülnek azzal, hogy egyének és családok megoldhatatlan, szinte kiút nélküli helyzetbe kerülnek. Lehet, hogy tartozásaik úgy felgyűlnek, hogy a közművek kikapcsolását nem lehet elkerülni, s végül a lakás elvesztése, a gyerekek állami gondozásba vétele fenyeget. Lehet, hogy a munkanélküliség–pénztelenség–családi feszültség–alkoholba menekülés bűvös körei vezetnek a család tönkremenéséhez, egyes tagjai hajléktalanná válásához. Lehet, hogy semmi látványos változás nem történik, csak a nyugdíjas egyre kevesebbet fűt és egyre kevesebbet eszik, azután fájni és éhezni kezd.

Az egyéni felelősség emlegetése nem sokat használ ilyenkor. Másként kéne segíteni. A szociálpolitikai rendszerek eddigi és javasolt reformjait nem lehet egységesen megítélni. Egyes esetekben valóban születtek új problémákra adott új válaszok, mint a munkanélküli ellátások vagy új típusú, például lakhatási segélyek. Ezek akkor is pozitív fejlemények, ha a segélyezés nem működik jól. Máskor azonban csak a központi források szűkössége és a „rászorultság” ideológiája motiválja a reformokat. Ez vezetett a családpótlék rendszer olyan szerkezeti átalakításához, amely sokaktól elvette a támogatás egy részét vagy egészét, de a legszegényebb csoportoknak sem adott kiegészítő segítséget. A nyugdíjrendszer tervezett átalakítása mögött is némileg hasonló megfontolások találhatók.

A szociálpolitikai reformok egyik fő veszélye, hogy a szűkös forrásokon való osztozás kényszere szembeállítja egymással a különböző csoportokat, adófizetőt a segélyezett, segélyből kiszoruló a segélyt kapóval, járulékfizető, esetleg gyermeket nevelő fiatal a nyugdíjossal. Mindezek a feszültségek szolidaritás- és társadalom-gyengítőek. Mai találkozóinkon csak egyetlen ilyen feszültségről szeretnénk beszélni: a generációk közötti íratlan szerződés gyengüléséről.

2. Mi történik a nyugdíjrendszerrel?

a) A nyugdíjrendszer rendkívül kiszélesedett. Ma 2,9 millió embernek ad ellátást, ezek az ellátások csak részben öregségi ellátások. Más megfelelő eszköz híján a nyugellátás oldja meg a tartós munkanélküliek és a fiatal rokkantak százezreinek problémáját. A nyugdíjrendszer vállalta át az 1,5 millió munkahely megszűnéséből adódó terhek nagyobb részét. A nyugdíjkorhatáron vagy annál korábban való nyugdíjba menekülés a munkanélküliség megelőzésének eszközévé vált.

b) Ennek következtében a világon egyedülállóan alacsonyok az 55 éven felüliek körében az aktivitási arányok. A Nemzetközi Munkaügyi Hivatal adatai alapján megállapítható, hogy a világon nincs olyan ország, ahol 0 és 5% közt lenne a 60 éven felüli férfiak, illetve az 55 éven felüli nők aktivitási rátája. Ezek az arányok sokkal – 10, 20 vagy akár 50 százalékkal! – magasabbak a gazdag országokban is, ahol hosszabb az átlagos életkor, és a nálunk sokkal szegényebb országokban is, ahol a várható élettartam a mienknél 10–20 évvel rövidebb. A keresők számának fogyása és a nyugdíjasok számának növekedése miatt ma Magyarországon 100 aktív keresőre 70 nyugdíjas jut, ami a világon szintén egyedülállóan alacsony arány.

c) A járulékfizetők számának csökkenése és az ellátottak számának növekedése nem eredményezhetett mást, mint a nyugdíjak reálértékének csökkenését. A nyugdíjak 1994-ig 15 százalékot veszítettek reálértékükből. 1995-ben a romlás felgyorsult, mert a reálkeresetek is zuhantak. *Így 1995 áprilisában az átlagos nyugdíjszint 25 százalékkal volt alacsonyabb, mint 1990-ben.* Ekkor az átlagos összeg 14 000 Ft volt. E szint alatt volt az ellátottak mintegy fele. Az ő helyzetük – ez 1,5 millió ember – többnyire különösen nehéz.

d) Az inflációt alig követő nyugdíjszámítási szabályok miatt az új nyugdíjasok helyzete romlik, három éve az új nyugdíjak a meglévőknél alacsonyabbak. A helyzet azóta is romlik. A nyugdíjak gyors relatív csökkenése, az ún. lopakodó nyugdíjreform sokakat arról győz meg, hogy a régi nyugdíjrendszert nem érdemes fenntartani, mert az új nyugdíj egyre rosszabb, egyre kevésbé igazodik a befizetett járulékokhoz. A nyugdíjrendszer további romlásától való félelem következménye az is, hogy mindenki igyekszik minél hamarabb nyugdíjba kerülni, ezzel tovább rontva a társadalombiztosítási nyugdíjrendszer bevételei és kiadásai közötti arányt.

e) Mindeme problémák ellenére a nyugdíjrendszerek eddig Magyarországon is, az átmenet-országok többségében is, viszonylag jól ellenálltak a gazdaság összeomlásának. Értékük nálunk nagyjából annyira csökkent, mint a nettó reálkereseteké. A jövő azonban kevésbé ígéretes. Az életkor meghosszabbodását csak súlyosbodó társadalmi teherként beállító közfelfogás javulás helyett inkább további romlást vetít előre. Ezért érthető, hogy 5 vizsgált „átmenet-ország” mindegyikében az 50 éven felüliek a többiekénél sokkal pesszimistábban néznek a jövő elé.

f) A javasolt nyugdíjreform-tervezetek több ponton érintik a generációk közötti vagy más csoportok közötti szolidaritás ügyét. Ezek közül néhányról jó lenne többet beszélni.

* A korhatáremelés racionálisan elkerülhetetlen. A kérdés az, hogy lesz-e elég munkalehetőség azok számára, akiknek tovább kell dolgozniuk vagy tovább akarnak dolgozni, anélkül, hogy a fiatalabbak elhelyezkedési esélyei tovább csökkennének?

* Az alacsonyabb járulékkulcs sok szempontból előnyös. Az így kieső pénz azonban a társadalombiztosítási ágazatokból hiányozni fog, s vagy az ellátások színvonalának további csökkenését követeli meg, vagy az adókulcsok növelését, az adóalap szélesítését. Kérdés, hogy a társadalom adófizető tagjai vállalják-e a járulékok egy részének adóvá alakítását? Ha nem, akkor a járulékos- és adókulcsok egyidejű csökkentésének beláthatatlanok a következményei.

* A fekete foglalkoztatás mindenfajta társadalmi szerződés megszegését jelenti. Senki nem fizet sem adót, sem társadalombiztosítást. A társadalombiztosítás nehézségei nőnek. A munkáltató „takarékosága” a munkavállalót teljesen kiszolgáltatottá teszi: senki nem vonható felelősségre, ha baleset éri, és munkához kapcsolódó jogai megszűnnek. De elveszíti egészség- és társadalombiztosítását is.

* A nyugdíjreform-tervezet szerint a tőkésített munkanyugdíj-pillér járulékait csak a munkavállalók fizetnék, voltaképpen nem nyugdíjalapba, hanem egyéni megtakarítási számlákra. Ezzel eltűnik a szolidaritási minimum munkáltatók és munkavállalók között. A latin-amerikai tapasztalatok szerint a biztosítottak mintegy fele nem fizeti rendszeresen járulékát, mert nincs folyamatosan munkája. Ők előbb-utóbb kiesnek a rendszerből, minthogy egy szolidaritás nélküli világban az állam sem vállalja értük a járulékfizetést.

* A befizetési időszak végén a felgyűlt tőke (ha nem egyben veszik ki) életjáradékra váltandó, a biztosítási matematika szabályai szerint. Ez a megoldás minden további szolidaritási elemet megszüntet, például férfiak és nők között is. Minthogy a nők a statisztika szerint tovább élnek, életjáradékuk azonos járulékfizetés mellett is alacsonyabb lesz, mint a férfiaké, vagy még életük során elfogy. Ezzel a már ma is jelentős időskori női szegénység tovább növekszik. Mindemellett az egyéni tőkésítés természetesen egyéni kockázatokat hordoz, a siker jelentős mértékben azon múlik, hogy ki mennyire tud tájékozódni a pénzpiacon. A megfelelő felkészültség nem független a társadalmi helyzettől.

* Az egyéni megtakarítási számla azt jelenti, hogy minden generáció minden tagja csak önmagáért felel. Az anyaság, a gyermeknevelés, a munkanélküliség magánügyggyé válik. Ezzel megszakad az a történelmi felfogás, amelynek során előbb a családot, majd a kisebb közösségeket, végül pedig – a körülmények változása miatt – a társadalom egészét fogta át a generációk közötti szerződések láncja. Ez a mai és holnapi nyugdíjasok számára sokféle veszélyt hordoz. A fiatalok azonban úgy élhetik meg a változást, mint ami számukra előnyös: nem, vagy a mainál sokkal kisebb mértékben kell az idős generációk, szüleik és nagyszüleik generációinak eltartásához hozzájárulniuk.

* A felosztó-kirovó rendszerről a tőkefedezeti rendszerre való átmenet azonban még akkor is pótlólagos forrásokat igényel, ha a mai nyugdíjak színvonala nem változik vagy éppen kissé csökken, vagy ha sokan – például a korhatár alatti nyugdíjasok – a rendszeren kívülre kerülnek, és csak a jö-

vedelepótló támogatáshoz hasonló szintű segítyt kapnak. Ha mondjuk, a mai befizetések harmada bekerül a tőkésített rendszerbe, akkor ebből nem lehet a folyó nyugdíjakat fizetni. A tervek szerint a hiány fedezésére a pénztárakban gyűlő tőkét lehet majd államkölcsonként fölvenni. Ennek azonban kamatai lesznek, amelyeket a mai fiatalok fognak megfizetni. Hogy mindezek után nyerne-e a szakítással, ezt nemigen számolta ki senki.

* A generációk közötti szerződés egyik – nálunk csak az utóbbi években bevezetett – eleme az, hogy a nyugdíjak valamennyire követik a bérek (vagy a GDP) alakulását. Ennek van elvi és szolidarisztikus alapja. Az elvi alap az, hogy javuló gazdasági helyzetből a nyugdíjasoknak is joguk van részesedni, hiszen ott voltak az alapok lefektetésénél. A szolidarisztikus megfontolás az, hogy a társadalmi összetartozás tudatát erősíti, ha a generációk „együtt sírnak vagy nevetnek”. Tőkésített rendszerben ilyen elemeknek nincs helyük.

A társadalombiztosítási nyugdíj a biztosítottak szolidarisztikus kockázatközössége (volt). A kockázatok – adott esetben a hosszú élet kockázatának az – individualizálása sújtja a nőket általában, és a társadalom gyengébb, védtelenebb csoportjait: azokat, akiknek munkája bizonytalanabb, munkáútja töredékes, akik nem ismerik ki magukat megfelelően a pénzpiacon.

3. Mi történt a családi pótlékkal?

Az UNICEF számos kiadványa szól arról, hogy a gyerekek, a gyermekes családok valamennyi átmenet-országban a rendszerváltás legnagyobb vesztesei között vannak. A rendszerváltás utáni első években sokan kezdték vizsgálni a korábbi jóléti rendszereket. A nemzetközi és hazai elemzők jelentős része egyetértett abban, hogy az egyik legnagyobb eltérés a fejlett nyugati országokhoz képest az, hogy általában magasak, Magyarországon kifejezetten bőkezűek a gyermekekkel kapcsolatos ellátások, a családi pótlék, a gyes, a gyed, a gyermekintézmények. Kimutatták, hogy csak a pénzbeni ellátások nemzeti terméken belüli aránya a nyugati 2 százalék körülivel szemben a 4 százalékot is elérheti. Ezt az arányt mindenképpen csökkenteni javasolták.

Az országok lassabban-gyorsabban reagáltak erre az igényre. Végül azonban mindenütt megindult a gyermekintézmények lassú piacosítása, a szolidarisztikusan (azaz adóból) fedezett intézmények körének szűkítése és a családi ellátások csökkentése. Magyarország 1990 után néhány éven át nem változtatta meg a pénzbeni ellátások struktúráját. Ez már csak azért is nehéz lett volna, mert a rendszerváltás utáni egyik első szociálpolitikai előrelépés a családi pótlék minden gyerekre való kiterjesztése, a munkaviszony mint feltétel eltörlése volt. A csökkentés útja az ellátások elértéktelenítése lett. Minthogy a családi ellátások esetében nem jött létre – a nyugdíjhoz és egészségüghöz hasonló – relatíve önálló, az ellátásokért felelős testület, a parlament vált az egyetlen gazdává. (A családi ellátások Franciaországban önálló pénztárként működnek). Itt pedig – nyilván nem véletlenül – nem hozták meg azokat a döntéseket, amelyek legalább a három- és többgyermekes családok családi pótlékát az inflációhoz igazították volna. A családi pótlék értéke

szinte minden évben 10 százalékkal esett, az 1–2 gyermekeseknél valamivel gyorsabban, mint a többiekénél. 1996-ra az 1–2 gyermekeseknél a családi pótlék reálértéke az 1990. évi 40 százalékára zuhant vissza, a 3 és több gyermekeseké 45 százalékra. Ezzel „sikerült” közelebb kerülni az elvárásokhoz. Csökkenő GDP mellett az 1991. évi 3,3 százalékról 1994-re 2,6-ra esett vissza a családi pótlék GDP-n belüli aránya, s ez azóta jelentősen tovább zuhant: ha 1996-ban is még a régi feltételek mellett nyújtották volna a családi pótlékot, akkor is már kevesebb lett volna, mint a GDP 2 százaléka.

Sokak szemében még ez is pazarlásnak tűnt, ezért 1996 áprilisában megtörtént az, ami néhány hónappal korábban még elképzelhetetlen lett volna: a családi pótlék segéllé degradálása. A hivatalos közlések szerint a családok több mint 90 százaléka beadta az igényét. Hogy ezeknél az igényléseknél mennyire érvényesül a „rászorultsági elvnek” nevezett új fétis, azt csak sejtteni lehet abból az újsághírből, hogy az egyik legmagasabb jövedelmű megyében, Győr-Sopronban, a családok 99 százaléka igénylő, a legszegényebb Szabolcsban pedig 87 százalék. Arról egyelőre nincs hír, hogy a létminimum közelében élő kétgyerekes családoknál milyen hatása van annak, hogy néhány száz forint többletjövedelem miatt akár több ezer forinttól is eleshetnek. Annyi azonban bizonyos, hogy – ha eltekintünk az adminisztrációs költségektől és a családok jövedelemigazolás kitöltésére fordított idejétől, akkor – újabb jelentős összeget sikerült megtakarítani a gyermekeken. Becslésünk szerint 1996-ban a családi pótlék nemzeti terméken belüli aránya már nem lesz több 1,5 százaléknál. A gyerekek amúgy a népesség 24 százalékát teszik ki.

A családi pótlék jövője meglehetősen kiszámíthatatlan. Eléggé valószínűtlen, hogy a jövedelemhatárok kövessék az inflációt, hiszen ez Magyarországon ritkán alkalmazott gyakorlat. Az 1996-ban bevezetett rendszer jövedelemhatárai is már csak 16 százalékkal magasabbak, mint az eredetileg 1995-re tervezett bevezetésnél voltak, holott a két év között jóval 20% felett lesz az infláció. Ha ez történik, és a családok nem találják meg a kisebb-nagyobb családi lehetőségeket, akkor egyre szűkebb kör fog végül családi pótlékot kapni.

A családi pótlék átalakításának hatása a gyermekek helyzetére egyelőre átláthatatlan. Az valószínű, hogy az 1–2 gyermekes családok helyzete átlagosan jobban fog romlani, mint a három- és többgyerekeseké, s hogy a gyermekes és gyermektelen családok közötti különbség, amely eddig az aktív háztartásfők esetében 20% körüli volt, nő. Valószínűsíthető, hogy a csökkentett pótlékot kapók jelentős része a középosztályból, mindenekelőtt a közalkalmazottak közül kerül ki, ami ezt az amúgyis lecsúszó réteget tovább gyengíti. Ez azért állítható, mert az állami szektorban minden fillér után biztosan adóznak, ami a kisvállalkozásokra nem igaz. Továbbá – éppen Győr-Sopron és Szabolcs igénybevételi arányai alapján – az is vélhető, hogy nem csak a leggazdagabbak, hanem a legszegényebbek is kimaradhattak az ellátásból. Az utóbbiak egyszerűen azért, mert nem tudták kitölteni a diplomásoknak is nehézséget okozó jövedelemigazolást.

Tegyük egyébként mindehhez hozzá, hogy a családi pótlék jövedelemigazoláshoz kötését sem a Világbank, sem az OECD nem követelték – sőt,

a Világbank többször kifejtette, hogy ezt miért nem tartja célravezető, mert jól nem végrehajtható megoldásnak.

4. A változások üzenete

Amióta emberi társadalom van, azóta működik a generációk közötti „természetes”, családi szolidaritás. Az embernek voltak gyerekei, akiket munkájával felnevelt, s ha megöregedett, őt tartották el időközben felnőtt gyermekei. Az utolsó 100–150 évben kevesebb gyerek születik, azok is gyakran elszakadnak a szülői háztól, az idősök pedig egyre tovább élnek. Száz évvel ezelőtt, az első nyugdíjrendszerek bevezetésekor, az ember talán két évet töltött nyugdíjban. Ma 15–18-at, még nálunk is. Ez már olyan kötelezettség, amit igen nehezen bír el egy-egy család, kivált, ha egyetlen gyereknek kellene a két szülőt eltartania. A gyermekteleneknél még ilyen lehetőség sem lenne.

A családszerkezetek és a korstruktúra sokféle változása miatt megváltozott a generációk közötti szolidaritás technikája. Ami korábban a család – jól vagy rosszul megoldott – feladata volt, az intézményesült: a kis közösségektől a társadalom felé tolódott el a generációk közötti szolidaritás megvalósulása. Az állam – sokféle nyomásra – felvállalta, hogy szervezi a generációk közötti transzfereket. Nem „adja”, hanem begyűjti és szükség szerint szétosztja a gyermekek nevelését, illetve a nyugdíjas megélhetését szolgáló ellátásokat. Így jöttek létre előbb az idősök nyugodt létét biztosítani kívánó nyugdíjrendszerek, majd – kevésbé bőkezűen – a generációk újratermelődését segítő gyermekellátó rendszerek, a közpénzekből fizetett családi pótlék, általános iskola s sok más intézmény.

A történelmi tapasztalatok és ismeretek ellenére ma mégis a generációk közötti intézményesített szolidaritás gyengítése folyik. *A családi pótlék már megvalósított és a nyugdíjrendszer tervezett reformja céljukban összefüggnek. Az univerzális, mindenkit átfogó családi ellátási rendszer megszüntetése megsértette a generációk közötti szerződés egyik oldalát.* Egészen mást jelent a szegények vagy rászorulóknak megsegítése, s mást az, ha a közösség világossá teszi, hogy a gyermekeket általában a jövő fontos, támaszt jelentő társadalmi szereplőinek tekinti. A gyermekek mint gyermekek megszűntek a köz felelőssége lenni: a ma felnőtt generáció intézményesen nem járul hozzá felnevelésükhöz. Nem kell majd tehát csodálkozni azon, ha felnövekedvén ők sem fogják kötelességüknek tartani, hogy szolidaritást érezzenek az akkor már kiöregedő generációkkal szemben. S ezt az érzést erősíti, hogy időközben a *nyugdíjak egyéni felelősséggé alakítása a generációs szerződés másik oldalát érvényteleníti.* A hivatalos politika ismételt üzenete az, hogy mindenki gondoskodjon saját öreg napjairól, ne a fiatalokat terhelje azzal, hogy eltartatja magát.

Nem kétséges, hogy a fenti reformokat a romló gazdasági helyzet és az állami kiadások csökkentésére irányuló sokféle nyomás kényszerítette ki. A megvalósítás formája azonban sokféle lehetett volna. Mindenekelőtt hiányoljuk, hogy a szociálpolitikai intézkedések nem illeszkednek olyan koncepciózus gazdaságpolitikába és munkaerőpolitikába, amely mérlegelné a külön-

bőző intézkedések családokra gyakorolt együttes hatását, azt, hogy milyen tere marad a lét elemi feltételei – lakás, egészség, gyermekek tanulása stb. – biztosításának.

A szociálpolitikai intézkedéseken belül azután a szűkösséget lehet átmenetinek tekinteni, s lehet átmeneti áldozatokat kérni, esetleg későbbi kompenzáció ígéretével. Itt nem ez történik. A strukturális reformok hatására intézményessé és tartóssá válik az a törekvés, hogy a gyermekek és idősek helyzete ne tartson lépést a gazdaság fejlődésével, hogy az egyes generációk ne legyenek „automatikusan” haszonélvezői a remélhetőleg bővülő forrásoknak.

A politika egyelőre a gyermekeseket valamivel jobban sújtotta, mint az időseket, akiket eddig jobban védett szervezettségük. Sokan azonban ezt a helyzetet arra használják ki, hogy az intézményes szolidaritás gyengítése után most már ténylegesen is szembefordítsák egymással a generációkat. Az Economist 1995. december 16-i száma a közép- és kelet-európai gyermekek tragikus helyzetéről ír, s megszólaltat egy nemzetközi vezető közgazdászt, a térség egyik ismert tanácsadóját. A közgazdász kommentárja a következő: „Mondom a kelet-európaiaknak, hogy nyugdíjpolitikájuk elszegényíti gyermekeiket. *A nyugdíjasok igényei a dolgozó emberek gyermekeinek szájából veszik ki a falatot.*” Vagyis a gyerekek szegénységének nem az általános gazdasági válság és forrásszűke, nem az esetleg nem egészen tökéletes politika, nem a családi ellátások értékének tudatos lerontása, nem az alacsony bérek... az oka, hanem a nyugdíjasok mohósága. A gyermekek szegénységéért tehát a nyugdíjasok tehetők bűnbakká.

Igaz, azt is elismerik, hogy a nyugdíjasok között is van szegény, kivált az idős özvegyasszonyok. Az ő helyzetük azonban javítható, ha megfogadjuk ugyanezen közgazdászok másik tanácsát: „Az állami minimális nyugdíj valószínűleg minimummá teendő, amely összegnél egyetlen nyugellátásra jogosult sem kap kevesebbet. Ez a javaslat könnyen kivitelezhető további állami kiadások nélkül, ha lecsökkentenék a magas jövedelmű nyugdíjasok állami nyugdíját.” Vagyis egy ponton mégis érvényesülne a szolidaritás: a nyugdíjasok között, éspedig oly módon, hogy a magasabb járulékfizetéssel szerzett jogosultságokat semmisnek tekintjük, s a nyugdíjakat alacsony szinten egysegiesítjük. Ebben a gondolatrendszerben a nyugdíjasok egy részének szegénységéért a nyugdíjasok másik része tehető bűnbakká.

Ugyanez a folyamat zajlik a gyermekesek között is: az új szabályok a jobbmódúakat szembefordítják a kicsit vagy sokkal szegényebbekkel – s a legszegényebbek tehetők a gyermekesek körében leginkább bűnbakká. Egészen: a generációk közötti és generációkon belüli szolidaritások rombolása a társadalom összetartozását gyengíti, épp akkor, amikor erre a legnagyobb szükség lenne.

A generációk egymásra vannak utalva. Az őket összefűző természetes szálak megbontása, a korlátlan individualizmus bátorítása a társadalom egészét megroppantja. Olyan társadalompolitikát tartunk kívánatosnak, amely nem fordítja tudatosan szembe a generációkat egymással, s nem fordítja szembe tudatosan egy-egy generáción belül a szegényebbeket a gazdagabbakkal. Tudjuk, hogy az ország egészének szegényedése sokakat érinthet.

Azt azonban nem tartjuk sem szükségszerűnek, sem elfogadhatónak, hogy a leggyengébb csoportok váljanak leginkább áldozattá.

Mi, felnőtteket és időseket képviselő szervezetek helyeseljük, hogy a családi ellátások rendszere legyen szolidáris minden gyermekes családdal. Fogjon át tehát minden gyermeket, de védje a mainál sokkal hatékonyabban a sokgyermekeseket, a kisgyermekeseket, a gyermeküket egyedül nevelőket, a munkanélküliek gyermekeit. Akik közülük mégis jobb helyzetben vannak, azok – alkalmasint a családi adózás tervezett bevezetésével – fizessenek több adót, a családi pótlék után is. Mindez azt jelenti, hogy elfogadjuk a gyermekesekkel való általános szolidaritást, és szeretnénk, ha megmaradhatna a társadalmi szolidaritás a gyermekesek között.

Mi, gyermekes családokat és fiatalokat képviselő szervezetek nem szeretnénk megszakítani a szüleinket hozzánk kapcsoló szolidaritási láncot, de nem tudjuk felvállalni annak kockázatát, hogy mindegyikünk egyénileg gondoskodjon saját idős tagjairól. Helyeseljük, hogy a mainál kiszámíthatóbb, jobban átlátható, a befizetett járulékokkal jobban összhangban lévő legyen a nyugdíjrendszer. Ám fontosnak tartjuk azt is, hogy megmaradjanak a szolidaritás elemei fiatalok és idősek között is, és az idősek körén belül is.

A generációk szembefordítása vagy egymástól távolodása helyett szorosabb kapcsolatokat, egymásért vállalt felelősséget kívánunk, s nem teljes individualizmust. Társadalom kívánunk maradni – közös felelősségekkel.

Mindemellett félünk a társadalom szegényekre és gazdagokra való szétszakadásától. Tudjuk, hogy több forrás kellene e végzetes leszakadási folyamatok megfordításához, és sokkal több erőfeszítés ahhoz, hogy e végzetes helyzetek megelőzhetőek legyenek. E források nem származhatnak mástól, mint a polgároktól: az államnak más pénze szinte nincs – ha csak nem vesz föl kölcsönt, ugyancsak a polgárok terhére. Kiállunk tehát amellett, hogy az adófizetés is szolidaritási gesztus, annak elismerése, hogy egy társadalomhoz tartozunk. Azért azonban, hogy érdemes legyen adót fizetnünk, önmagával szemben is takarékosabb és szigorúbb államot igénylünk, s azt, hogy tudjuk, miért érdemes adót fizetnünk – mit kapunk az adóért. Ezért átláthatóbb költségvetési elszámolást igénylünk.

Meggyőződésünk, hogy ha a magyar társadalom szabad polgárok demokratikus társadalma, akkor közös erőfeszítések szükségesek ahhoz, hogy az olyannyira várt rendszerváltás következményei ne vezessenek a társadalom visszafordíthatatlan szétszakadásához, gyermekek, öregek, munkanélküliek végzetes ellehetetlenüléséhez.

Budapest, 1996. június 1.

Gábor László–Győri Péter

A köldökzsinór

1994-ben készítettük el a tervezett empirikus szociológiai kutatásnak megfelelő interjú-s kérdőívet. Elkészítésénél korábbi empirikus kutatásaink tapasztalataira támaszkodtunk, amelyek esetén már sikerrel alkalmaztuk azt a módszert, hogy kis, nem reprezentatív mintánál megpróbáljuk egyesíteni az egyszerű adatlap, a standardizált kérdőív és a strukturált interjú technika előnyeit, elhagyva azokat a részeket, amelyek inkább csak az ún. extenzív feldolgozáshoz szoktak kapcsolódni, vagy éppen parlagon maradnak. Ez most is módot adott a kapott információk komplex, sokszempontú feldolgozására, az ún. intenzív elemzésre. Amit ezen keresztül a reprezentativitáson „vesztünk”, „megnyerjük” a mindennapi valósághoz, tapasztalathoz közelebbi elemzésen.

1993-ban sor került a főváros három, *nem* véletlenszerűen kiválasztott kerületében, a II., a IX. és a XIII. kerületben a mintavételre. Szándékaink szerint a mintában szerepelnie kellett családház, gazdagabb társasház, belső pesti slum és vegyes státusú városi övezetnek, illetve ezekben élőknek. E célra a választott minta megfelelt. A kutatási témának megfelelően azon házaspárok kerültek (teljes alapsokaságként) listára, ahol legalább az egyik fél 25–30 éves volt a kérdés idején.

Az 1994-ben néhány budapesti kerületben elvégzett – nem reprezentatív – adatfelvételünk tanúsága szerint a fiatal házaspárok – értve ezen azon házaspárokat, ahol az egyik fél 25–30 éves – lakáshelyzete jobb, mint képzeltük. Tulajdonképpen arra számítottunk, hogy az állami–tanácsi építkezések megszűntével (a közvetlen elosztás és a lakásmobilitás mérséklődésével) a fiatalok igen nagy mértékben rekednek a szülői családotknál.

A lakáshozjutási alapmodell, mint ezt korábbi vizsgálatok is bemutatták (pl. Győri 1986, Vajda 1984, Zelenai 1984), az volt, hogy a fiatalok az egyik szülői lakás valamely szobájában élnek le jó néhány évet. Ezzel szemben mintánk egyharmada igen rövid idő (1–3 év) alatt, egyharmada hosszabb idő alatt, s egyharmada egyáltalán nem jutott önálló lakáshoz. (Ez utóbbiak között azonban sokan vannak olyanok – különösen a nagyobb polgári lakások-

ban –, akik szüleikkel, rokonaikkal többé-kevésbé jó körülmények között élnek, és nem is törekednek függetlenségre. Így idővel a családi, állami, munkahelyi támogatás révén, az erőforrások valamilyen kombinációjával, valahogyan önálló lakáshoz jutnak.)

A fővárosi nagy építkezések megszűnésével a kiutalások száma csökkent, megszerezhető lakásokként jobbára csak a szükséglakások jöhetnek számba. A „lakásügy” a privatizációval volt elfoglalva. Ez azt jelentette, hogy a „hivatalosság” a tanácsi–állami bérlakások eladása útján, a piaci mechanizmusok beindításával remélte a lakásproblémát megoldani. Talán azt remélték, hogy a szabadpiac és a mögötte álló „láthatatlan kéz” valahogyan majd többé-kevésbé egyensúlyba hozza (s korlátozza) a keresletet és a kínálatot.

A főváros lakásszerkezete lényegesen átalakult az elmúlt években, évtizedekben, és megváltozott a bérlakások pozíciója is. A lakásrendszer fontos jellemzője, hogy a különböző társadalmi rétegek milyen minőségű lakások között oszlanak meg. A hatvanas években a leginkább támogatott, ingyen juttatott állami lakások nagyobb hányadát a magasabb társadalmi státusú társadalmi csoportok szerzik meg. A hetvenes években bevezetett új lakáspolitikát a korábbinál nagyobb hozzáférést engedett az alacsonyabb státusú, városokban élő rétegek számára az állami lakásokhoz. Az ezt követő időszakban egyre világosabban követhető nyomon az a fejlemény, amely a közvélemény előtt és részben a tudományos vélekedésekben még ma sem igazán elfogadott, hogy a magasabb státusú rétegek fokozatosan, de ugyanakkor egyre határozottabban el is fordulnak az állami lakástól. Ennek több oka van: a számukra elérhető piaci lakásvásárlási formák terjedőben vannak, az infláció gyorsulásával az ingatlanba történő pénzbefektetési lehetőségek egyre vonzóbbak, egyre taszítóbb ugyanakkor az állami lakások minősége, lakókörnyezeti fekvése. Így alakult ki az a helyzet, amely mára már dominánssá vált, hogy a fővárosban a bérlakás lényegesen alacsonyabb presztízsű, mint a magánlakás, ennek megfelelően fokozatosan az alacsonyabb státusú rétegek otthonává válik. Ez a tendencia már jóval a bérlakás-privatizáció előtt elkezdődött, a privatizáció csak felerősíti a folyamatot.

A filtráció csökkenti a rosszabb-közepesebb lakások iránti keresletet a felső-közép osztályok részéről, így az adminisztratív nyomás is mérséklődik – kicsit szabadabb játéktérrel engedve ezáltal a gyengébb csoportoknak.

A fővárosi lakáshelyzet statisztikai jellemzőit az alábbiakban foglalhatjuk össze, az 1990-es adatok alapján. (A bérlakások száma azóta a privatizáció következtében csökkent, de a [volt] bérlakás még ma is eléggé jellegzetes lakáosztálynak tűnik.)

Az országban a háztartások 22 százaléka él bérlakásban. Budapesten és nagyvárosainkban ez az arány természetesen sokkal magasabb.

A bérlakásban élők aránya (%)

Budapest	52
Megyeszékhely	30
Többi város	16
Község	5
Együtt	22

A bérlakások a magánlakásoknál régebben épültek, és az elmúlt évtizedek „lakásgazdálkodási” gyakorlata miatt rendkívül leromlott állapotban vannak. A fővárosban a magánlakások 67 százaléka épült 1960 óta, a bérlakásoknak mindössze 32 százaléka. A bérlakások több mint 61 százaléka a háború előtt épült. A bérlakásoknak 31 százaléka egyszobás, 24 százaléka komfort nélküli, és mintegy 30 százaléka nedves vagy/és sötét a lakók megítélése szerint. Korszerűsítés a bérlakásoknak mintegy 20 százalékaiban történt az elmúlt évtizedben. A magántulajdonú lakások minőségi összetétele jóval kedvezőbb a bérlakásokénál. A lakások minősége mérhető magának az ingatlan az állapotával, és jellemezhető azzal is, hogy az ott élő háztartások számára mennyire kényelmes, tágas. Az alábbi adatsor mindkét fajta mutatót tartalmazza:

	Bérlakás	Magánlakás
Komfortos	76,2	89,0
1980 óta korszerűsített	17,4	24,1
Száraz és világos	70,1	86,5
Nedves és világos	5,8	5,6
Száraz és sötét	14,6	3,8
Nedves és sötét	8,4	3,0
Átlagos alapterület (m ²)	52,7	64,1
Egy főre jutó alapterület (m ²)	21,5	23,6
Szobánkénti laksűrűség (fő)	1,5	1,3

A fővárosban a bérlők összetételére a nyugdíjasok – közöttük is az alacsonyabb státusúak, az alapfokú vagy annál is alacsonyabb iskolai végzettségűek – nagy aránya jellemző. Nyugdíjasok élnek a bérlakások több mint kétötödében (41,3%). A magánlakásokban kisebb arányban élnek nyugdíjasok, arányuk 31,5 százalék. Az aktív keresők közül pedig az alacsonyabb státusú rétegekből kerül ki a bérlők zöme: a segédmunkások, a betanított munkások és az adminisztratív munkát végzők körében van a legnagyobb jelentősége a bérlakásnak. (A segédmunkások 68 százaléka, a betanított munkások 59 százaléka és az adminisztratív dolgozók 57 százaléka lakik bérlakásban, ezek a csoportok tehát az átlagosnál nagyobb arányban bérlői és nem tulajdonosai a lakásuknak.)

A bérlakások már egyáltalán nem a jobb pozíciójú csoportok otthonai. Az önkormányzatok lakásbérlői egyrészt nyugdíjasok, akik ott öregedtek meg lakásaikban, és alacsonyabb jövedelmű, rosszabb társadalmi státusú aktív kereső családok, akik/amelyek – gyakran kiutalás révén jutottak hozzá a lakáshoz, akárcsak a hatvanas években a magasabb státusú csoportok, de – már nem tudnak kilépni a piacra, hogy magánlakást vásároljanak, építsenek stb. Még egy jellegzetes szegmentálódásra kell felhívunk a figyelmet: a töredékszaládok, egyedülállók és azok a háztartások, amelyekben több család él együtt, sokkal inkább laknak bérlakásokban, mint a rendezett státusú nukleáris családok, a gyermektelen házaspárok, illetve házaspárok gyermek(ei)kel.

Kérdőívünk mintáját három fővárosi kerületben (II., IX., XIII.) az anyakönyvi hivatalok személyiségi jogokra hivatkozó visszautasítása után a népességnyilvántartás segítségével kerületenként 50 fős mintán kérdeztük le.

A válaszokat az áttekinthetőséget biztosító adatlapon rögzítettük, hiszen komolynak tekinthető statisztikai feldolgozásra a csekély mintaelemszám miatt eleve nem is gondolhattunk. A feldolgozás sem, mint ahogy a felvétel célja sem volt statisztikai irányultságú, inkább csak az egyes lakásszerzési út-típusokat, lehetőségeket igyekeztünk leírni, s levonni a helyzetől adódó konzekvenciákat.

Az általunk felkeresett házaspárok házassága „életkorának hossza” egy-tíz év között változik. (Eredetileg éppen a házasság életkorát szeretettük volna az anyakönyvi minta alapján néhány csoportban standardizálni.) A házaspárok általában fővárosi származásúak, iskolázottak, egy-két gyerekük van, szüleik még aktívak, egészségi állapotuk jó. (Előfordul azonban, s nem is túl ritkán, a szülőgenerációban haláleset.) A házasságkötés jellemző életkora, amely – mint ismeretes – napjainkban alacsonyabb életkorra tevődött át, férfiaknál 22–26, nőknél 19–23 év. Az első gyerek a házasságkötés utáni egy-két évben születik meg, ha nincs már önálló lakás, akkor még inkább a szülői-rokoni lakásban.

Mintánk azon része, amely független lakásban kezdte házasságát, különféle forrásokból jutott e lakáshoz: voltak néhányan, akik megpróbálkoztak magánbérlettel, s itt vagy kibírták saját lakásszerzésig, vagy visszaköltöztek a szülőkhöz. Néhányan szívességből laktak a család valamelyik távollévő tagjának lakásában, vagy úgy jutottak lakáslehetőséghez, hogy a családtagok (nagy szülő, szülő) amúgy is össze akartak költözni. Van rá eset, hogy az elvált szülő újraházasodott, elköltözött és átadta lakását. Voltak néhányan, akik szüleik jóvoltából (néha azok elhalálozása miatt) már házasság előtt is önálló lakással rendelkeztek. Legjobb dolga azonban talán annak az orvosnak volt, akire nagyapja egy egész budai öröklakást hagyott, s megházasodván, ide kényelmesen beköltözhetett. Volt, aki saját tőkéből, nyugati ösztöndíjon megspórolva a pénzt, vásárolt lakást, egy „idősebb” férfi és egy fiatal lány közös lakásszerzése is saját erőből történt. Saját keresetből, rögtön házasság után vett, bérelt vagy épített lakással csak ritkán találkoztunk. Néhány példát felsorolva:

28 éves korában kötött házassága előtt vásárolt fővárosi lakást egy vidéki külkereskedő; a magánpiacon bérelt lakást a Belügyminisztérium kollégiumából kiköltözve egy házaspár. Egy-két esetben találtunk tanácsai szükség-lakás-kiutalásból induló házaspárt is.

Összefoglalóan jellemezve e csoportot, azt látjuk, hogy általában az önálló lakásból indulók lakásaikat családi pénzből vagy családi jogcímből szerzik. Az a polgári – valaha létezett – modell, amelyben a leendő férjnek előbb egzisztenciát kell alapítania, eltűnt, így a házasfelek – bár a nők általában még egy-két évvel fiatalabbak – nemigen rendelkeztek sem a vőlegény által felhalmozott vagyonnal, sem jelentős menyasszonyi hozománnyal.

Félfüggetlen lakások, s ezzel főként a II. kerületben találkoztunk, ott születtek, ahol volt építkezési lehetőség, szülői-családi ház, vagy ahol esetleg lehetőség adódott társasház padlásterének beépítésére. Nagyobb külterületi minta esetén ebből nyilván több „jött volna elő”, de másik két kerületünk (IX., XIII.) beépítési formái erre kevésbé adnak módot.

Igen sok a családi tranzakció, de megjelenik, főként a nyolcvanas évek

második felében, még az állami segítség, a szükséglakás-kiutalás is. (Természetesen nem a II., hanem inkább a IX. és XIII. kerületi almintákban.) Az így elnyert állami lakások elég kicsik, hiszen a tanácsoknak alig maradt más fölött rendelkezési joguk. E kislakásokban szülnék az ide kerültek egy-két gyereket, s ábrándoznak a továbbjutásról, ha közben nagyobb gondjaik (betegség, munkanélküliség) nem támadnak.

A hamar és a soha lakást nem szerzők csoportjai között található a hosszabb idő alatt (3–7 évnyi idő elmúltával) lakáshoz jutók kisebb csoportja. Az ide tartozók egy-két kiutaláson és ház mesterség-vállaláson szerzett szolgáltatási lakáson kívül inkább az eltartottak, rokonok halála következtében nyertek független lakáslehetőséget. A szülők halálával megnyíló lakásörökségnek általában még nem jött el az „ideje” számukra. Található viszont, nem is kevés, olyan fiatal házaspár, aki „kvázilakás-tulajdonos”. Ez főként az utóbbi évek önkormányzati privatizációjának eredménye, hiszen a szülők az egyszerűség és az örökösödési adó kikerülése okán a gyerekek nevére vették meg a lakást. Egyes kérdőívekben érzékelhető azonban a szülők emiatti – a kiszolgáltatott helyzetbe kerüléssel magyarázott – szorongása. A tényleges és jogi tulajdon kettéválasztásának vannak hagyományai a szocialista rendszer múltjából, amikor is a kiutalt lakás bérleti jogát csak különféle bejelentkezések árán lehetett örökölni, átjárszani, esetleg eladni, de ma ezek a „jártékok”, amikor a tulajdonjog kezd valóságos birtoklást jelenteni, problematikussá válnak.

Az önálló lakást nem szerzett családok (mintánk mintegy harmada) két csoportra oszlanak. A várományosok szülőkkel együtt élnek, közepes (70–90 m²-nyi) vagy ennél is jóval nagyobb lakásban. A legkülönbébb családi összetételekben „foglyai” tulajdonképpen egy fizikailag se nem túl rossz, se nem túl jó lakáshelyzetnek. Eladási-cserélési terveik nincsenek. Gyakran nem is ők az igazi lakástulajdonosok – s tulajdonképpen az sem biztos, hogy lelkileg, életvezetés szempontjából le akarnak-e, le tudnak-e válni a szülőkről.

Általában nemigen találunk olyanokat, akik szülői nagy lakásból költöztek volna rosszabb körülményekbe, de mégis függetlenséget jelentő lakásba! (Valószínűleg az is benne van a „helyzetben”, hogy a szülők, akik még most nem túl öregek, várhatóan a fiatalok patronálására szorulnak majd, s az idős szülők vagy özvegyek istápolása „kényelmesebben” oldható meg együttlakás során.)

A kérdés az, hogy a nagy lakás generációról generációra így gördül-e majd tovább, vagy a jövőben fiatalok (kérdezetteink gyerekei) ki tudnak-e kerülni ebből a láncból. Ilyen típusú lakások természetesen inkább a II. kerületben és az Újlipótvárosban kerültek a mintába, míg a proletárabb városrészekben azok közül kerülnek ki a soha lakáshoz nem jutók (de nincsenek túl sokan), akik kislakásban nyomorognak.

A fiatal házaspárok lakásútját vizsgálván külön kitérnénk az igazán fiatalon házasságot kötött lakáslehetőségeire, a válással kapcsolatos lakásügyekre is.

Néhány kérdőívet kiemelve megnéztük, hogyan alakulnak az igazán korán (20 év alatt) kötött házasságok lakásútjai. Nem meglepő módon, a II. kerületben ilyenből csak keveset találtunk: egy 18 éves leány, aki egy 21 éves

fiúhoz ment feleségül, most a férj családjának 160 m²-nyi lakásában, a családi kft.-ből való kiszabadulás, az önállósulás reménytelenségére panaszkodva „raboskodik”.

A IX. és XIII. kerületben találtunk egy-két szolid, érettségi vagy szakmunkásvizsga után kötött házasságot. Ebből az egyik pár már tíz éve a nagymamánál lakik jó körülmények között, csak éppen azt kellett a lakhatásért vállalniuk, hogy nem lesz gyerekük. Ezt a helyzetet elég nehezen bírják, de lelki erejükből és a lakáskínálat csekély vonzerejéből az elköltözésre nem futja. Várnak, és a megállapodást annak ellenére betartják, hogy közben a lakás teljes jogú bérletársai lettek.

Egynéhány fiatal házaspár – hogy sorsuk jobb-e vagy rosszabb, ki tudja megítélni – rövid „szülőknél lakás” után, még a nyolcvanas évek végén, hozzájutott egy kis szükséglakáshoz, s egy-két gyerekkel azóta is abban húzza meg magát.

A fiatalkori házasságok külön típusát alkotják az árván maradtak és a nevelőintézetből szabadultak. A boldogulásképtelenség átka lebeg felettük, életútjuk vizsgálata inkább a szegény szubkultúra kutatásának kereteibe illene bele. Jó példa erre annak a fiatal párnak az esete, ahol az intézetben nevelkedett szobafestő férfi 19, a nő pedig 16 éves volt a házasságkötés idején. Hét éve egy szoba-konyhás lakás konyhájában vergődnek öt éves gyerekükkel, a férfi 44 éves munkanélküli (volt takarítónő) édesanyjával és a férfi gerincbeteg testvérével. Kicsit jobb körülmények között, egy komfortnélküli házmesterlakásban él az a fiatal pár, akit a sors gyerektelenséggel és hat év orvoshoz járással sújtott. (Itt a nő jött intézetből, s csak a férfi munkanélküli jelenleg.)

A gyereket nem, csak az abortuszt meri vállalni egy, a három év alatt tíz albérletet megjárt, s most egy 11 négyzetméteres lyuknyi kiutalásban részesült 24 éves kocsikísérő-takarítónő házaspár.

A válás után két külön, független lakás megszerzésére ritkán nyílik lehetőség. A volt házaspár lakásában – ha van – az eredeti tulajdonos marad, a másik fél általában visszaköltözik a szülőkhöz, vagy ha tud, egy fokkal távolabbi rokonhoz.

Érdekesebb jelenség a „széjjellakás”, ami kicsit predesztinál a válásra. Egy példával talán jobban leírhatjuk e jelenséget: hétévnyi házasság alatt, miközben a harmadik évben a gyermekáldás is megérkezett, nem volt soha stabil együttlakás, bár egy-egy különszobányi lehetőség mindkét szülőnél adódna. Az immár 29 éves feleség négy éves leányával, özvegy édesanyjával s öccsével egy háromszobás szövetkezeti panellakásban él. (A lakásnak a tulajdonosa a nő, az anya, az öccs és egy elköltözött testvér is.) Az érettségizett, jelenleg munkanélküli férj (32 éves) a szülők szanálására váró háromszobás családi házában lakik, de ide nem költözhetnek. A férj és a feleség kapcsolata egyébként (az asszony elmondása szerint) jó, csak a lakásviszonyok, a lakáshelyzet megoldására való várakozás teszi zilálttá életüket. (Nem azért hoztuk föl e példát, hogy a lakáshiány családellenes volta miatt siránkozzunk, hanem mert az „egy család, egy háztartás, egy lakás” gondolkodási séma érvényességi korlátaira szeretnénk felhívni a figyelmet. Úgy tűnik, a családokon belüli segítségsláncokon túl, amelyek a háztartások jövedelmét

teszik statisztikailag nehezen követhetővé, maguk a családegységek is gyakran konfúznak.)

Úgy képzeljük, s ez egyben felvételünk egyik fő tanulsága is, hogy a zavarosság csak feltűnőbb jelzése a nem függetlenségben, hanem inkább rokonsági-családi hálózatokban gondolkodó és ezekben élő magyarországi viszonyoknak. Ugyanígy jelzésnek tartjuk a nagy lakásokban való együttélést, a fiatalok hosszú ideig tartó gyerekkori családban élését, a válás utáni visszaintegrálódást, a családi-rokonsági lakásszerzést is. Sejtésünk az – s ez persze a továbbiakban már nem igazán csak lakáspolitikai kutatások tárgya –, hogy van egy erős, feltehetően nemcsak az anyagi viszonyok által determinált, eléggé általános életstratégiai jellegzetesség, amely valahol az autonómia és a kollektívizmus között a rokonsági hálózatokba való integráltsággal (az ezáltal szerveződő kötelezettségekkel és jogokkal) írható le. Ezt nagyon általános „előítéleteink” a Nyugat és Kelet közötti különbségeknek feltetik meg.

Az ideális helyzet elképzeléseink szerint talán az volna, ha az ifjú házaspár önálló lakásban (és külön háztartásban) kezdhethné közös életüket. Még ideálisabbnak tűnne, persze, az olyan állapot, amelyben a felnövekvő fiatalok nagykorúságukra – mondjuk, középiskolájuk befejezése után – minden, most legitimizációt adó s lakásigényt megalapozó házassági elköteleződés nélkül is, önálló garzonlakásban élhetnének. Vonatkozik ez – természetesen nem kötelező jelleggel – fiúkra és lányokra egyaránt, túllépve a tulajdonképpen tradicionális háború előtti közép- és felsőosztályi legénylakás modellen, amelynek statisztikai „alapjait” nem ismerjük. Úgy tűnik viszont a két háború közötti lakásstatisztikai adatokból és elemzésekből, továbbá önéletrajzokból (Faragó 1992), hogy a városi fiatal házaspár nemigen élnek szüleikkel együtt. Bérelni lehet valamiféle jobb-rosszabb kislakást, esetleg albérletet. Polgárikispolgári szinten valószínűnek tartjuk, hogy ez így volt, a proletárvilágról is azt képzeljük, hogy gyakran lehetett így, a paraszti szokásokról és lehetőségekről nemigen van képünk. (El tudnánk képzelni egy irodalmi forrásokra és népszámlálási adatokra támaszkodó visszamenőleges kutatást erről, de ez csak egy másik vizsgálat témája lehetne.) A lakásstatisztikai adatok inkább az egy lakás-egy család elvét valószínűsítik, de a korcsoportos bontás hiánya miatt lehetséges, hogy egy közepes hosszúságú együttélési periódus nem mutatható jól ki a régi statisztikai közlésekből.

A hetvenes-nyolcvanas évek nyugati ifjúsági kultúrájának függetlenségi törekvései, valamint a folyamatos városba és iskolázásra való törekvések egyaránt a szülőktől való elszakadási törekvéseket ösztönözték. Ennek „lakásügyi” lenyomatai a kommuna, a lakóközösségi kísérletek, valamint a kasszányásabb kollégiumi és munkásszállási megoldások. Ezek azonban – úgy gondoljuk – mind csak egyfajta kitérők, a „legényélet” után a következő életszakasz ismét családias jellegű lakásformát igényel.

Az ideáltipikusnak tekinthető független helyzet tehát szerintünk akkor állhatna elő, ha az ifjú (házaspár) saját pénzen bérelhetne vagy vehetne lakást. Esetleg erre a részben szabadpiaci modellre rásegítene egy közösségi (munkáltatói, közösségi, állami) támogatási rendszer, amelynek keretében lakás-kiutalást vagy lakáshoz jutási támogatást lehetne kapni. Szokásosan, de nyil-

vánvalóan csak vásárlás, építkezés esetén működhetne egy jelzálogra alapozott hitelrendszer is.

Most úgy tűnik, akkora és megfizethető bérlakáskínálat, amely ezt az igényt kielégíthetné, nincsen, és a lakásszükséglet sem nyomható korlátlanul vissza, s a lakásépítés piaca nem válhat a közönséges fogyasztási cikkekéhez hasonlóvá – a lakásügyletek (talán az egészségügyhöz hasonlóan) zavarosak maradnak.

Kutatásunk további tanulságának az tűnik, hogy a lakásügyek megoldása egyelőre kikerült az állami-politikai szférából. Nemcsak a reálfolyamatokról van szó, vagyis arról, hogy nincs közületi lakásépítés és lakáselosztás, hanem arról is, hogy ez senki által nem váratik el.

Ugyanakkor a piacivá vált közgondolkodás is a családok kompetenciájába utalja a lakáskérdést, valahogy nem számít legitimnek a posztszocialista korszakban lakást követelni.

Az üzleti pozíciójú új felsőbb osztályok a szabadpiacon szereznek villát, lakást, az új politikai vezetőrétegek lakásügyei (ha kisebb botrányokkal is) megoldhatóak. Tulajdonképpen nem volt olyan mértékű elitcsere, amely a kommunista korszakhoz hasonló váltást indokolt volna a lakásszférában is. A középrétegek – úgy tűnik – pillanatnyilag kielégítették a lakásprivatizációval. (Egyébként a privatizáció által szerzett lakások és kisebb-nagyobb bérházak működtetési-fenntartási problémái válnak lassan a „szerzés” helyett a lakáskutatások egyik kulcsmájává.) Az alsóbb társadalmi csoportok lakásügyei – úgy látszik – szépen, csendben, e dolgozatban is leírt privát csatornákon keresztül „oldódnak meg”. A lakáskérdés egyébként is mintha háttérbe szorulna a fontosabb egzisztenciális kérdések mögött, hiszen még pincy mintákban is előkerültek a munkanélküliséggel vagy a napi létfenntartással küszködő családok.

A nyilvánosan lakástalan hajléktalanok és a kevésbé látványos önkényes beköltözők mellett nincs társadalmi rokonszenv, a közmegítélés önhibásnak tekinti őket. Az értük való fellépés, szálláskeresés a szociálpolitikusok, újságírók, szegénykutatók ügye. Nincs, s valószínűleg nem is lehet olyan más rétegek által is tolerált politikai erő, amely ezekre a szavazatokra utazna. Sőt, inkább az ellenük szóló rendcsinálási ígéretekkel lehet voksokat nyerni. Láthatóan a rendszerváltás óta eltelt időben nem is volt semmilyen részről komoly politikai törekvés lakásprogram indítására. Valószínűleg nincs jelenleg olyan számottevő társadalmi réteg, amelyek számára ez a fajta „szociális olajcsöpp” volna a megfelelő ígéret. Megszűnt a házgyári lobbis, s nem is kell új városokat építeni vagy a meglévő városokban munkásokat letelepíteni. Mivel nincs sem elosztás, sem újraelosztás, nincsenek ideológiai viták az érdemesség és az elosztás elvei körül, a lakáskérdés valahogy „lecsengettnek” tűnik, a lakásszerzés magánügygé vált.

Irodalom

- Faragó Tamás: Lakások és háztartások Budapesten. *Statistikai Szemle*, 1992/2–3.
- Farkas János–Vajda Ágnes: *A budapesti lakás piac*. KSH, 1994.
- Farkas János–Vajda Ágnes: *Lakásigénylők a Terézvárosban*. Kézirat.
- Győri Péter: Két nemzedék önálló lakásútja. In: *Meddig él a múlt?* MTA Szociológiai Kutató Intézete, 1989.
- Győri Péter–Gábor László: *Díjhátralékosok Budapesten*. MTA Szociológiai Kutató Intézete, 1990.
- Horváth Ágota: Egy generáció lakásairól. In: *Egy korosztály életútja*. MTA Szociológiai Kutató Intézete, 1986.
- Kassák Lajos: *Egy ember élete*. Magvető, 1974.
- Szelényi Iván–Konrád György: *Az új lakótelepek szociológiai problémái*. Akadémiai Kiadó, 1969.
- Tárkány Szűcs Ernő: *Magyar jogi népszokások*. Gondolat, 1981.
- Vajda Ágnes: A korral változó lakásmód. In: *Az ifjúság életkörülményei*. KSH, 1984.
- Zelenay Anna: A különböző családi életciklusokban élő háztartások lakáskörülményei. In: *Az ifjúság életkörülményei*. KSH, 1984.
- Az 1930. évi népszámlálás eredményei Budapesten*. KSH, 1932.

A Liget augusztusi számából

Szilágyi Ákos: Tarkovszkij futása – első rész

Tandori Dezső, Horgas Béla, Simon Balázs: próza és vers

Sándor Iván a Művészet felemás sorsfordulójáról

Rába György, Csengeri Kristóf és Vörös István versei

Forgách András: Az angyalarcú kígyó

Poszler György, Lányi András, Levendel Júlia,
Magyar Éva írása

Brian Tokar: Ellencsapás – a környezetvédelem-ellenes
mozgalmakról

Horváth Ágota–Lévai Katalin

Szociális munkások (I. rész)*

A kutatás előzményei

Az elmúlt években mind a szociálpolitikai gondolkodásban, mind pedig a gyakorlatban jelentésváltozásokat tapasztalhattunk. Új típusú intézmények születtek, amelyek új szociális technikákat hívtak életre. Ennek ellenére a szociálpolitikai gyakorlatot mind a mai napig bürokratikus módszerek és eljárások jellemzik, mindenekelőtt az állami szociális intézmények munkájában. A szociális ellátóhálózat erőteljes szegregációt mutat. Az újonnan alakult szociális intézmények elsődleges célja az, hogy a korábbi gyakorlattal szakítva új módszereket vezessenek be, és teret engedjenek az innovatív kezdeményezéseknek.

A szociális ellátórendszerben bekövetkezett változások eredményeként családsegítő szolgálatok sokasága jött létre, amelyben az önkormányzati szociális munkától sok tekintetben eltérő munka folyik. A családsegítő szolgálatok szociális munkásai és az ügyfelek között olyan segítő kapcsolat kialakítására törekednek, amely partneri viszonyt feltételez a két fél között annak érdekében, hogy együttesen vegyenek részt a problémák megoldásában. A szolgáltatást nyújtó és a szolgáltatást igénybe vevő felek közötti partnerség egyre inkább elfogadottá válik az önkormányzati szociális munkában is, de még mindig nem nevezhető általánosnak.

Mivel a szociális munka Magyarországon új szakmának számít, eddig még nem készült átfogó kutatás arról, hogy kik azok, akik ezen a pályán dolgoznak, milyen motivációk, illetve kényszerek vezették őket szakmaválasztásuk során, milyen iskolai és családi háttér jellemző rájuk, és melyek azok az értékek, amelyek döntő szerepet játszanak szakmájuk gyakorlásában. Vizsgálatunk során elsősorban ezekre a kérdésekre kívántunk választ kapni, ezért kutatásunk a szociális szféra település szintű szereplőinek – a családsegítő szolgálatokban, gondozási központokban, illetve az önkormányzatok szociális irodáiban szociális tevékenységet végző szakemberek – szakmai és egyéni életútjára terjedt ki.

* Ez az írás az OTKA és az Aktív Társadalom Alapítvány támogatásával készült kutatási beszámolója. Második részét a következő számunkban közöljük.

Kutatásunk során a következő fő kérdésekre koncentráltunk:

1. a különböző szociális intézményekben dolgozó szociális munkások családi hátterének vizsgálata;
 2. a szociális munkás pályára kerülők iskolai és munkaútja;
 3. mindennapi munkamódszereik és ezek változásai a szociális ellátórendszer változásának tükrében;
 4. a szociális munkások szakmai identitása;
 5. a munka során leggyakrabban felmerülő problémák és konfliktusok.
- Az alábbi beszámolóink az első két kérdéskör elemzését foglalja magában.

A kutatás módszerei

Kutatásunk alapvetően kérdőíves megkeresésre épült, amelyet majd egy kisebb körre kiterjedő mélyinterjú vizsgálatával egészítünk ki.

Eredetileg 250 szociális munkás és 250 szociális ügyintéző megkérdezését terveztük, anyagi okok miatt három területre – Budapest, Pest megye, Borsod-Abaúj-Zemplén megye – koncentrálni. Technikai okok miatt (válaszmegtagadás, szabadságolások, intézmények összevonása stb.) azonban csak 174 szociális munkás és 186 szociális ügyintéző¹ életútjára vonatkozó kérdőíves adatfelvétel készült el.

A kérdőívekből nyert adatok a különböző típusú szociális intézményekben dolgozó szociális munkások főbb szociológiai jellemzőiről adnak képet, és viszonylag keveset árulnak el arról, hogyan vélekednek ügyfeleikről, milyen problémákkal és konfliktusokkal szembesülnek mindennapi munkájuk során. A kutatás második szakaszára tervezett mélyinterjú vizsgálat éppen azt a célt szolgálja, hogy ún. „lány” adatokkal egészítsük ki a korábban nyert eredményeket, és így módon plasztikusabb képet nyerjünk egy belsőleg még igen heterogén összetételű szakma gyakorlóiról, identitásukról, aspirációikról.

Bevezető

Nagy mulasztása a hazai szakmának, hogy nem segítette a szociális munkát mint új ágazatot megfelelő helye és rangja megtalálásában a segítő szakmák között. Gyakran szakmabeliek vagy rokonszakmák képviselői is meglepően nagy tájékozatlanságot árulnak el olyankor, amikor a szociális munkáról kérdezzük őket. A szociális munkások maguk is meglehetősen bizonytalanok szakmai identitásuk tekintetében. Annak ellenére, hogy az utóbbi években történt változások hatására egyre nagyobb a személyes szolgáltatások szerepeinek elismertsége, és bővül a szociális szolgáltatások köre, a segítő szakmákban dolgozók elégedetlensége nem csökkent. Ez egyrészt munkájuk és teljesítményük nem megfelelő díjazásával, az egész ellátó szolgálat alulfinanszírozottságával magyarázható, valamint azzal a közismert ténnyel, hogy a szociális munkások a szakmai hierarchiában igencsak alul helyezkednek el. A szakmai presztízs kivívásában még mindig keveset jelent az, ha valaki a „személyiségével” dolgozik, hiszen az eredmények nehezen mérhetőek,

kevésbé láthatóak. A szakmának ez az objektív hátránya sok esetben okoz frusztrációt, és a pálya elhagyásához is vezethet. Annak ellenére, hogy a szociális ellátórendszerben dolgozókat szinte kivétel nélkül sújtják a jól ismert jelenségek (szétdarabolt intézményrendszer, forráshiány, az intézmények közötti kooperáció hiánya, alacsony elismertség stb.), hiba lenne a szociális munkásokat valamiféle egységes szakma képviselőinek tekinteni.

A kérdőívek elemzése azt bizonyította, hogy jelentős különbségek mutatkoznak a különféle intézményekben dolgozó, különféle településen lakó és eltérő családi háttérű szociális munkások státusa, szakmai életútja, keresete stb. között. A következőkben az élet- és munkautak feltárásán keresztül kívánunk képet adni egy kialakulóban lévő szakma képviselőiről.

Elsőként bemutatjuk, hogy milyen családokból jöttek, kik a szüleik – mennyi iskolát végeztek, milyen foglalkozásúak, milyen településen laktak; vannak-e testvéreik, és ők milyen iskolával, foglalkozással, településsel jellemezhetők. Kik a házastársak – milyen az iskolázottságuk, mivel foglalkoznak. Milyen tehát az a családi háttér – az eredeti és a jelenlegi –, amellyel a szociális munkások jellemezhetők.

Ezután rátérünk saját életük főbb dimenzióinak ismertetésére és elemzésére: azaz iskoláikra, munkáikra, anyagi életviszonyaikra.

A szülők

A mintánkban vizsgált szociális munkások négyötödének (81%) a szülei közül legalább az egyik falusi származású, és közel felének (42%) mindkét szülője falusi eredetű. Ez lényegében egyazon mértékben jellemzi a ma budapesti (37%), megyeszékhelyen lakó (17%), kisvárosban élő (35%) és falun lakó (12%), és Budapesten, Pest megyében, illetve BAZ megyében dolgozó szociális munkásokat.

A szociális munkások 44 százalékának mindkét szülője legfeljebb szakmunkásképzőt végzett, és 31 százalékuk származik olyan családokból, ahol legalább az egyik szülő felsőfokú végzettséggel rendelkezik.

Iskolázottabb családokból elsősorban a budapesti szociális munkások kerülnek ki: egyharmad részük esetében (36%) legalább az egyik szülő felsőfokú végzettségű, és csak nem egészen egyharmad (31%) azok aránya, akiknek a szülei legfeljebb szakmunkásképzőt végeztek.

Azoknak a családoknak az aránya, ahol nincs középiskolát vagy annál magasabb iskolát végzett szülő, BAZ megyében 47%, Pest megyében pedig 64%. Részletesen:

1. táblázat

A szülők iskolai végzettség szerinti összetétele település szerint (%)

	Budapest (N=67)	Pest megye (N=34)	BAZ megye (N=73)	Együtt (N=174)
Mindkét szülő legfeljebb szakmunkásképzőt végzett	32	64	47	44
Mindkét szülő felsőfokú végzettségű	16	6	18	15
Mindkét szülő legalább érettségizett	24	9	16	18
Érettségi + szmk.	16	6	4	9
Érettségi vagy felsőfok, másik szülő 8 általános	12	15	15	14
Összesen	100	100	100	100

Összességében tehát a BAZ megyei kérdezettek² szüleinek iskolai végzettsége az átlag körül alakul, a budapestiek között dominál a magasabb iskolai végzettség, a Pest megyei kérdezettek szülei között pedig szignifikánsan magasabb az alacsony iskolai végzettség aránya.

Nemcsak a település szerint, hanem az életkorcsoportok szerint is jellegzetes eltérés mutatkozik a szociális munkások szüleinek iskolai végzettségében: a ma 41 éves és idősebb korcsoport apái némileg alacsonyabb iskolai végzettségűek, mint az átlag (8% differencia), a 21–30 éves korcsoport apáinál iskolai végzettségben az érettségi fordul elő legnagyobb arányban (31%, a 31–40 éves korcsoportéhoz képest +14%, a 41 éves és idősebb korcsoportéhoz képest +19%).

Lényegesen erősebb összefüggés mutatkozik azonban az anyák iskolai végzettsége és a megkérdezettek életkora között: a legidősebb korcsoport anyáinak iskolai végzettségében túlsúlyban vannak (71%) a legfeljebb 8 általánost végzett anyák (+16% a mintaátlaghoz képest), és csak a legfiatalabb korcsoportban nő meg az átlaghoz képest a szakmunkás végzettségű (24% a mintaátlag 14%-ával szemben), illetve a középiskolai végzettségű anyák aránya (35% a mintaátlag 24%-ával szemben). Kérdés, hogy ez mennyiben az idő előrehaladtának függvénye, és mennyiben jelenti azt, hogy a szociális munka az iskolázottabb családok gyerekei számára is kezd vonzóbbá válni – mint egyelőre az értelmiségi munka perifériáján elhelyezkedő, de dinamikus terjeszkedő szakma. (Egyébként az apák egyötöde [19%], az anyáknak pedig nem egészen egytizede [8%] diplomás, és ez nem mutat semmilyen eltérést életkor szerint az átlagostól.)

A fiatalabbak szülei nemcsak iskolázottabbak, hanem magasabb közöttük a nagyobb városokban lakók aránya is: míg az összes megkérdezett egyharmadának szülei éltek megyeszékhelyen vagy Budapesten, a legfiatalabb korcsoport szüleinek fele él nagyvárosban.

A családok 14 százalékában mutatkozik viszonylag nagy különbség a két szülő iskolai végzettsége között (érettségi vagy magasabb iskolai végzettség mellett 8 általános).

Az apák munkajellegében a szakmunka dominál: a kérdezettek közel felének (46%) apja szakmunkás. Településtípus szerint azonban van némi különbség a munkajellegben: BAZ megyében némileg magasabb a szakmunkás apák aránya (+7%), Pest megyében a szakképzetlen fizikai munkásoké (+13%) és Budapesten az (érettségizett vagy egyetemet végzett) szellemi foglalkozásúaké (+12% a mintaátlaghoz képest).

Az anyák között nagyjából az apákéhoz hasonló nagyságrendű a szakképzetlen fizikai munkások aránya (29%). Feleannyi a szakmunkás (vagy érettségi nélkül szellemi munkát végző – ez a típus olyan ritkán fordult elő, hogy besoroltuk őket a szakmunkások közé) – 26% (apák között 46%), viszont a szociális munkások eredeti családjaiban az anyák 21 százaléka legjellemzőbben háztartásbeli (volt). (Még a ma Budapesten dolgozó szociális munkások közül is minden tizediknek háztartásbeli volt az anyja – igaz, a ma Budapesten dolgozó szociális munkások között is nagy arányban vannak elsőgenerációs budapestiek.) A háztartásbeli anyák aránya BAZ megyében a legmagasabb (29%, Pest megyében pedig 21%).

Összefoglalva tehát: a szociális munkások inkább falusi eredetű családokból jöttek, elsősorban fizikai, ezen belül is inkább szakmunkás apák gyermekei. Az anyák foglalkozásában is dominál a fizikai (vagy az általános iskolai végzettséggel művelt alacsony színvonalú szellemi) munka, emellett azonban magas a háztartásbeli anyák aránya is. A három körzet szociális munkásait azonban más-más arányban jellemzi ez az összetétel, vagyis más-más típusú családi háttérből kerültek ki a szociális munkások Budapesten, Pest megyében és BAZ megyében. A Pest megyei szociális munkások szülei az alacsony iskolai végzettség jellemző, többségük fizikai munkát végez, a BAZ megyei szülők többsége szakmunkás (sok esetben érettségi birtokában), a budapesti szülők között – ha nincs is abszolút túlsúlyban, de a másik két csoporthoz képest jóval nagyobb a szellemi munkát végző szülők aránya. (Anyáknál is, apáknál is kétszer akkora.)

Ha a „hátrányokat” az életkor megoszlásában vesszük szemügyre, egyértelmű, hogy minél idősebb korcsoportba tartozó szociális munkásokról van szó, annál magasabb azok aránya, akik községekből, kisvárosokból származnak, szülei között nincsen középiskolai végzettségű, az anya háztartásbeli vagy szakképzetlen fizikai munkás:

Deprivációs jellemzők aránya életkorcsoportok szerint:

	21–30 évesek	31–40 évesek	41 évesek és idősebbek	Együtt
Jellemzik őket a fentiekben leírt deprivációs jegyek	12%	32%	40%	29%

Testvérek

A szociális munkások egyötöde származik olyan családból, ahol csak egy gyereket neveltek (inkább az értelmiségi anyák gyermekei), fele (49%) kétgyermekes családból (az anyák túlnyomó többsége – 61%-a – érettségizett, +12% az átlaghoz képest), és egyharmada (32%, a 40 éven felüliek fele) 3 vagy többgyermekes családból. Ez utóbbiak falusi családok, ahol egyik szülőnek sincs középiskolai végzettsége, és az anyák szakképzetlen fizikai munkát végeznek vagy háztartásbeliek. Ebben a csoportban a mintaátlaghoz képest 24 százalékkal magasabb arányban fordul elő 3 vagy több gyerek. (Egyéb-ként 4 gyerekes család 4, 5 gyerekes család 3, 6–7 gyerekes család 1 százalékban fordult elő.)

A testvérek közel egyötöde (18%) legfeljebb szakmunkásképzőt végzett, és a családok másik ötödében van olyan testvér, aki főiskolát vagy egyetemet végzett. Egyötödük falusi lakos, egynegyedük (26%) megyeszékhelyen vagy Budapesten lakik (ez utóbbi elsősorban a fiatalabb korosztály testvéreire jellemző).

A szociális szféra³ mint munkahely a kérdezettek családjainak kis hányadában fordult elő: az apák között egyáltalán nem, az anyák között is mindössze 1 fő dolgozott a szociális szférában, és 11 esetben dolgozik a testvér hasonló jellegű munkahelyen. Ez ugyan arányában nagyon alacsony – mindössze a kérdezettek 7 százalékát jelenti –, de friss fejlemény: a kérdőívekből kiderült, hogy az említett 12 családban az elmúlt 3–4 évben egymás példáját követték a munkahelyválasztásban a családtagok. Összességében azonban semmiképpen nem mondható el, hogy a pályán lévő szociális munkások valamilyen családi mintát követtek volna.

Rokon szférában (az egészségügyet és az oktatást tekintjük ennek) dolgozik viszont a kérdezettek egyharmadának legalább egy családtagja (32% – 43 család).

Az egészségügyben dolgozó családtagok elsősorban középkáderek (nővérek, gondozónők), az oktatásban dolgozók kevés kivétellel pedagógusok, esetleg óvónők.

Összességében azonban az a jellemző, hogy a szociális munkások kétharmadának nincs a családjában olyan családtag, aki a szociális szférában dolgozott volna vagy legalább annak környékén.

Kik a szociális munkások?

1. Férfiak vagy nők?

A segítség tradicionálisan női munka – a szociális munkások között is döntően nagyobb a nők aránya. Mintánkban a megkérdezettek egyötöde (79%) nő. A munka professzionalizálódása⁴ azonban – mint más munkáknál is – együtt jár a nemek közötti arányok változásával: a szociális munkában is megjelentek a férfiak.

Ahhoz ugyan kicsi a mintánkban megjelenő férfiak száma (a 21% 36 főt

jelent), hogy önálló elemzést tegyen lehetővé („milyen szociológiai jellemzőkkel írhatók le a férfi szociális munkások?”), a mintában szereplő nőkkel összehasonlítva azonban jellegzetes különbségeket találtunk. (A majdan elkészítendő interjúk adnak remélhetőleg választ arra a kérdésre, hogy a nemi hovatartozás jelent-e más hangsúlyokat is a munkában.)

Miben térnek el tehát a férfi szociális munkások női pályatársaiktól?

- Iskolázottabb családokból jönnek, mint a nők: egyharmaduknak legalább egyik szülője felsőfokú végzettségű. A nők szülei között nem éri el az egyötödöt sem az ilyen családok aránya;

- és ami ezzel nyilván összefügg: a férfiak szülei között 11 százalékkal kisebb a tisztán falusi eredetűek aránya (azon családoké tehát, amelyekben mindkét szülő falun született), mint a nők esetében;

- közel kétszer akkora közöttük azok aránya, akik „népesebb” – legalább négy gyerekes – családokból származnak, mint a nők között;

- némileg magasabb azoknak az aránya is, akiknek 3 vagy több gyerekük van;

- a férfiak között mindössze 6 százalék azok aránya, akik eredeti családjukból 18 éves koruk előtt szakadtak ki, míg a nők között 32 százalékban fordulnak elő ilyen esetek;

- a férfiak között mindössze 3 százalék az elváltak aránya, a nők között viszont 17 százalék. Ezt ugyan némileg ellensúlyozza, hogy a férfiak között magasabb a 21–30 éves korcsoportbeliek aránya és ennek megfelelően a még nem házasoké is. Ha azonban az elváltak arányát a még nem házasok nélkül vesszük figyelembe, a különbség akkor sem csökken lényegesen. (A nők között ötször akkora az elváltak aránya);

- a nők eredeti családjában gyakrabban fordultak elő olyan deviáns jelenségek, mint valamelyik családtag korai halála vagy szenvedélybetegsége, elsősorban alkoholizmus. A férfiak 5–5 százaléka említett ilyen problémát, a nők 17 százaléka számolt be valamelyik családtagja (szülő, testvér vagy házastárs) „idő előtti” haláláról, és egyötödük valamelyik közeli hozzátartozó szenvedélybetegségéről. Ezeknek a jelenségeknek a pályaválasztásra gyakorolt hatását majd szintén a mélyinterjúk során szeretnénk közelebbről vizsgálni. Mindenestre úgy tűnik, hogy ilyen háttértényezők inkább befolyásolják a pályaválasztásban a nőket, mint a férfiakat;

- a férfiak inkább vallják magukat valamely felekezet vagy kisebbségi csoport tagjának, mint a nők. (Férfiak 33%, nők 18%.) Emögött többnyire vallási bázisközösségeket kell értenünk, mint ez a kérdőívekből kiderült;

- az e különbségekkel jellemezhető férfiak döntően az elmúlt három–négy évben „fedezték fel” maguknak a szociális munkát: a férfiak 61 százaléka válaszolta kérdésünkre azt, hogy 1991-ben vagy később végzett életében először szociális munkát. Többségük már túl volt a pályaválasztás szokásos életkorán, azaz húszas éveik elején-közepén, sőt, számosan negyvenes éveikben jártak. Nyilvánvaló, hogy radikális pályamódosítás után kerültek a szociális szférába. Erre utal az a tény is, hogy több mint egyötödük volt munkanélküli az elmúlt években (a nőknél ez az arány 13%);

- a férfi szociális munkásokra egyébként is inkább jellemző, mint a nőkre, hogy rövidebb-hosszabb más jellegű pályafutás után kerülnek szociális mun-

katerületre: pontosan egyharmaduk 30-dik életévén túl került a pályára (ez a jellegzetesség tehát nem az elmúlt három-négy év terméke, de kétségtelenül több ilyen eset fordult elő a közelmúltban, főleg 1993–94-ben);

– a pályamódosítást azonban sokuknál már megelőzte egy másik módosítás: többségük ugyanis legalább egyszer tett sikertelen felvételi kísérletet valamelyik felsőfokú oktatási intézménybe;

– a professzionalizálódás kettős hatással jár: a nemek kiegyenlítődése felé való elmozdulással, másrészt – sajátosan és nyilvánvalóan átmenetileg⁵ – az iskolai végzettség csökkenésével. Ezt elsősorban az idézte elő, hogy megjelentek az alacsonyabb – csak középfokú iskolai végzettséggel rendelkező – férfiak a szociális munkások között. (Azok a férfiak, akik 1991 előtt kerültek erre a területre, egy kivétellel mindnyájan felsőfokú végzettségűek. Azok között viszont, akik 1991 után kerültek a pályára, magasabb a csak középsiskolai végzettséggel rendelkezők aránya, mint a felsőfokú végzettségűeké.) Ennek ellenére – vagy ezzel együtt – a férfi szociális munkások iskolai végzettsége magasabb, mint a nőké: közel kétharmad részük (61%) felsőfokú végzettséget szerzett, a nőknek pedig a fele sem (40%), és több mint egytizedük (15 százalékuk) – az idősellátásban dolgozók – nem végezte el a középiskolát sem, csak szakmunkásbizonyítvánnyal (3 éves ápolónőképző, szociális otthoni gondozónőképző) rendelkezik. (Pusztán szakmunkás bizonyítvánnyal rendelkező férfi nincs a szociális munkások között.) A férfiak számára tehát nem azért vált vonzó területté a szociális munka, mert itt döntően diplomások dolgoznak, tehát magas a presztízse, hanem azért, mert korábbi munkahelyeikről kiszorultak. Ezek a férfiak zömmel a szféra új és alacsonyabb presztízssű munkahelyein, a hajléktalanellátásban helyezkedtek el. (A menhelyeken dolgozókat mintánkban 21 fő képviseli, 76 százalékuknak középfokú végzettsége van. A családsegítő központokban mindössze 31 százalék azok aránya, akiknek nincsen felsőfokú végzettségük.) Erről még a későbbiekben lesz szó;

– a férfiak munkautja lényegesen rövidebb, mint a nőké: mindössze 22 százalékuk kezdett dolgozni 18 éves kora előtt (a nőknél ez az arány 43%), és egyharmaduk 23 éves kora után állt először munkába (a nőknek csak alig több mint egytizedére jellemző ugyanez). Ez a jelenség nyilvánvalóan a férfiak magasabb iskolai végzettségével függ össze. A rövidebb munkaút alatt azonban gyakrabban változtatták munkahelyüket: korábbi munkahelyeik átlagos száma 4,7/fő (a nőké 3,7/fő). Előző munkáikról majd a későbbiekben lesz szó;

– jelenlegi munkahelyére – azaz a családsegítőbe, illetve a hajléktalanellátásba – a férfiak túlnyomó többsége (89 százaléka) 1991-ben és az ezt követő években került, és ez zömüknek (69 százalékuknak) egyben azt is jelentette, hogy először dolgozott szociális területen. (A nők 63 százaléka került az utóbbi négy évben a jelenlegi munkahelyére, de 26 százalékuk már 1980 előtt is szociális munkát végzett. Az új munkahely és a szociális szakma csak 40 százalék számára jelent meg együtt.) Mind a férfiak, mind a nők többségére igaz, hogy a váltáshoz még megfelelő életkorban volt. Mindkét nem képviselői átlagosan 30-as éveik elején jártak, amikor a jelenlegi munkahelyükre kerültek. Olyan 41 éves és idősebb ember, aki az elmúlt három-

négy évben került jelenlegi munkahelyére, és egyben ekkor került életében először foglalkozásszerűen kapcsolatba a szociális munkával, a férfiak között 25 százalékban, a nők között 29 százalékban fordul elő.

2. Fiatalok vagy öregek?

Ez természetesen nézőpont kérdése. Ha a szerint a korcsoport-beosztás szerint vizsgáljuk a szociális munkások életkorát, amelyet a KSH alkalmaz az aktív korú lakosság (azaz a 18–60 éves férfiak és 18–55 éves nők) korcsoport-eloszlásához, akkor a szociális munkások inkább középkorúak: a mintában szereplő szociális munkások 56 százaléka a 25–39 éves korosztályhoz tartozik (a lakossági arány 41%). A 25 évesnél fiatalabbak aránya a szociális munkások között 8% (az országos átlag 18%), a 39–59 éves korosztályt pedig 36% képviseli a szociális munkások között (a 41 százalékos országos átlaggal szemben). A mintánkban szereplő három településkategória (Budapest, Pest megye, BAZ megye) aktív keresői lényegében ugyanolyan arányt mutatnak, mint a teljes aktív korú keresőnépesség, de nem mondható el ugyanez a szociális munkásokról: a Pest megyei szociális munkások között lényegesen magasabb arányban szerepelnek a legidősebb korcsoportbeliek (59%, szemben a teljes minta 36 százalékos arányával), a BAZ megyeiek között pedig még erőteljesebben vannak jelen a középső (25–39 éves) korosztályhoz tartozók, mint a teljes mintában (69% : 56%). (A budapesti szociális munkásokat ugyanaz az életkori megoszlás jellemzi, mint az összes szociális munkást, tehát ugyanazon vonásokban térnek el az országos megoszlástól is.) A továbbiakban azonban nem ezt a korcsoportbeosztást alkalmazzuk, hanem egy, a mintánkhöz jobban idomuló felosztást: 21–30, 31–40 és 41 éves és idősebb korcsoportokat képeztünk. Eszerint is némileg nagyobb súlya van a középső korcsoportnak, a különbségek azonban nem olyan élesek: 31–40 éves a szociális munkások 38 százaléka, fiatalabb 29 százalékuk, és idősebb 33 százalékuk. Ebben az életkori bontásban azonban a budapestiek között némileg magasabb a fiatalok aránya (38 százalék a 29 százalékos mintaátlaghoz képest), a Pest megyeiek között változatlan a legidősebb korcsoport dominanciája (53%, szemben a mintabeli 33 százalékos aránnyal), és a BAZ megyei megoszlás közelíti meg a leginkább az átlagot, enyhe középkorú többlettel (+5%).

A következőkben röviden áttekintjük, hogy a különböző korcsoportokhoz tartozók milyen egyéb jellemzőben térnek el egymástól.

A legfiatalabbak között az átlagosnál lényegesen magasabb a ma nagyvárosokban lakók aránya, és azoké is, akik egész életüket nagyvárosokban (megyeszékhelyek, Budapest) töltötték.

2. táblázat

A kérdezettek megoszlása

a) a mai település és életkorcsoport szerint (%)

Település	21–30 éves (N=51)	31–40 éves (N=65)	41 éves és id. (N=58)	Együtt (N=147)
Község	10	19	5	12
Kisváros	16	37	48	35
Nagyváros	74	44	47	53

b) az életére jellemző településtípus, illetve mobilitástípus szerint

	N=51	N=64	N=57	N=172
Mindig község és/vagy kisváros	26	49	43	41
Lefelé mobil	-	6	9	5
Mindig nagyvárosok	49	23	25	31
Felfelé nagyvárosba	25	22	23	23
Összesen	100	100	100	100

Minél fiatalabb korosztályról van szó, annál kisebb az apák között a legfeljebb 8 általánost végzettek aránya: a 21–30 éves korosztályban 2,4-szer kisebb az ilyen apák aránya, mint az idősebb korosztályokban. A szakmunkásképzőt végzettek aránya a kérdezettek korosztályai szerint egyenletesen nő. Az érettségizetteké viszont lényegesen magasabb (2,6-szer) a legfiatalabbak, mint a legidősebbek apái között. Viszont a felsőfokú végzettségű apák aránya a legidősebb korosztályban a legmagasabb (a legfiatalabbakéhoz képest 6 százalékkal, a minta átlagához képest 5 százalékkal magasabb a 41 éves és idősebb korosztályban azok aránya, akiknek apja felsőfokú végzettségű). Az iskolai végzettségekben megjelenő különbségek az anyák esetében is hasonlóan alakulnak, bár az eltérések élesebbek: évtizedről évtizedre csökken a legfeljebb nyolc osztályt végzett anyák aránya, a legfiatalabbak között feleannyi a számuk, mint a legidősebbek között. Erőteljesen (több mint kétszeresére nő) a szakmunkásképzőt végzett anyák aránya, és négyszer annyi a fiatal szociális munkások között azok aránya, akiknek anyja érettségizett, mint a 41 éves és idősebb korosztályban. A felsőfokú végzettséget szerzett anyák aránya azonban itt is a legidősebb korosztályban nagyobb, közel kétszer akkora, mint a legfiatalabbak között.

A szülők iskolai végzettségének alakulását többféleképpen értelmezhetjük: jelentheti pusztán azt, hogy az idő előrehaladtával az iskolai végzettség nő – és ez így lenne bármely foglalkozási csoport szülei tekintetében. De jelentheti azt is (ez egyébként nem mond ellent az előző – és nyilvánvalóan igaz – állításnak), hogy az idő előrehaladtával egyre iskolázottabb szülők gyerekei számára vonzó munka a szociális munka, de a felsőfokú végzettségű szülők gyerekei számára még nem elég vonzó. Ezt az állítást látszik alátámasztani a következő megfigyelés is: ha a szociális munkások szüleinek is-

kolai végzettségét az önkormányzatoknál dolgozó szociális ügyintézők szüleinek iskolai végzettségével hasonlítjuk össze, ugyancsak azt tapasztaljuk, hogy minél fiatalabb korosztályról van szó, annál magasabb azok aránya, akiknek szülei magasabb iskolai végzettségűek. Csakhogy a szociális ügyintézők körében ez a jelenség a felsőfokú végzettségű szülők tekintetében is megmutatkozik: a legfiatalabb korosztályban 1,7-szer magasabb azok aránya, akiknek apja, és ötször magasabb azok aránya, akiknek anyja felsőfokú végzettséget szerzett:

3. táblázat

A szociális munkások, illetve az önkormányzati szociális ügyintézők szüleinek iskolai végzettsége a kérdezettek életkorcsoportja szerint (%)

Az apa legmagasabb iskolai végzettsége	A kérdezettek megoszlása életkorcsoport szerint							
	Szociális munkások				Szociális ügyintézők			
	21-30 éves	31-40 éves	41 éves és id.	Együtt	21-30 éves	31-40 éves	41 éves és id.	Együtt
	(N=174)				(N=185)			
Általános	16	39	40	32	21	49	48	43
Szaktanulmányképző	35	29	24	29	27	16	24	22
Középiskola	31	17	12	20	27	10	15	16
Főiskola, egyetem	18	15	24	19	25	25	13	19
Összesen	100	100	100	100	100	100	100	100
Az anyák legmagasabb iskolai végzettsége								
Általános	35	55	71	54	30	62	86	69
Szaktanulmányképző	24	9	10	14	12	2	2	4
Középiskola	35	28	9	24	42	24	9	19
Főiskola, egyetem	6	8	10	8	16	12	3	8
Összesen	100	100	100	100	100	100	100	100

Saját iskolai végzettségük szintje és életkoruk között viszont nem mutatkozik szignifikáns összefüggés, de több mint kétszer akkora azoknak a fiatal szociális munkásoknak az aránya, akiknek van valamilyen szintű (felsőfokon vagy valamilyen szociális asszisztensi tanfolyamon megszerzett) szociális jellegű képzettsége (31%, szemben az idősebb korosztályok 22, illetve 14 százalékos szociális jellegű szakképzettségével). (Az iskolai végzettségekről a későbbiekben lesz még bővebben szó.) A 21-30 éves korosztályba tartozók most korrigálják iskolai végzettségüket: több mint harmaduk (35%) tanul jelenleg munkája mellett valamilyen felsőfokú oktatási intézményben (kevés

kivétellel vagy egy egyetem, vagy egy főiskola szociális munkás szakán), közel háromszor annyian, mint a legidősebb korosztályban, és 20 százalékkal magasabb arányban, mint a 31–40 éves korosztályban.⁶ Tény, hogy a legfiatalabbak között a legalacsonyabb azok aránya, akik felsőfokú végzettséget szereztek (33%, szemben a 31–40 éves korosztály 52 százalékos, illetve a legidősebb korosztály 47 százalékos arányával), és egyben közöttük a legmagasabb azok aránya (53% – minden második szociális munkás!), akik az elmúlt években sikertelen felvételt tettek valamilyen felsőfokú oktatási intézményben. A kérdőívekből tudjuk, hogy ezek a legtöbb esetben *nem* a szociális munkára felkészítő egyetemek, főiskolák szociális munka szakát jelentették, hanem valamilyen egyéb – a legkülönbözőbb – szakmák valamelyikét. Bár kétségtelenül sok sikertelen próbálkozás történt tanárképző egyetemekre, főiskolákra is. (Az idősebbek 31, illetve 28 százalékban számoltak be sikertelen felvételiokról.)

4. táblázat

Az iskolai végzettség szintje és jellege életkorcsoportok szerint (%)

Az iskolai végzettség szintje	Életkor			
	21–30 éves (N=51)	31–40 éves (N=64)	41 éves és idősebb (N=57)	Együtt (N=172)
Egyetem, főiskola	33	52	47	44
Középiskola	55	34	44	44
Szaktanárképző, szakiskola	12	14	9	12
Összesen	100	100	100	100
Az iskolai végzettség jellege				
Van szociális képzettsége (közép- vagy felsőfokon)	30	22	14	22
Szociális képzettsége nincs, felsőfokú végzettsége van	24	41	43	37
Egészségügyi képzettsége van (eü. szakiskola, eü. szakközépiskola, egyéb középiskola + eü. szakképzettség)	22	27	25	24
Egyéb szakközépiskola, gimnázium	22	8	16	14
Egyéb szaktanárképző	2	2	2	2
Összesen	100	100	100	100

A korábbi munkák és munkahelyek nem különböznek életkor szerinti csoportosításban, ezért majd csak a munkák kapcsán lesz róluk szó.

Az összes megkérdezett 58 százaléka ma családsegítő szolgálatoknál dolgozik, 12 százaléka a hajléktalanellátásban és 30 százalékuk az idősellátó területi gondozási központokban. A fiatalok között lényegesen magasabb a hajléktalanellátásban dolgozók aránya, mint a többi korosztályban (22%), amely az átlag körül képviselteti magát a hajléktalan menhelyeken (6%, 10% a 31–40 éves, illetve a 41 éves és idősebb korosztályban).

Falusiak vagy városiak

1. Honnan jöttek?

Korábban már említettük, hogy a mai munkahelytől függetlenül (ami településosztály szempontjából lényegében egybeesik a lakóhellyel) a kérdezettek közel felének mindkét szülője falusi eredetű. Ez természetesen nem feltétlenül jelenti azt, hogy a szociális munkások maguk is falun töltötték volna gyermekkorukat, és itt szerezték meg alapiskolájukat. 18 éves kora előtt a kérdezettek 35 százaléka lakott végig vagy nagyobb részt falun. Kisvárosban töltötte gyermekkorát 28 százalék, megyeszékhelyen 16 százalék és Budapesten 20 százalék.

A szülők iskolázottsága igen szorosan összefügg a települési lejtőn való elhelyezkedéssel: minél alacsonyabb a gyerekkori település közigazgatási státusa, annál alacsonyabb az apák iskolai végzettsége. A gyerekkorukat/fiatalkorukat Budapesten töltött szociális munkások kivételével az anyák iskolai végzettségére az általános iskola jellemző.

5. táblázat

Összefüggés a szülők iskolai végzettsége és a gyerekkori lakóhely között (%)

Apák iskolai végzettsége	Lakóhely 18 éves korig				
	község	kisváros	megyeszékhely	Budapest	Együtt
Általános	52	29	14	17	32
Szaktanulmányképző	23	39	32	23	29
Középiskola	13	14	43	20	20
Egyetem, főiskola	12	18	11	40	19
Összesen	100	100	100	100	100
Anyák iskolai végzettsége					
Általános	68	53	50	34	54
Szaktanulmányképző	13	20	4	14	14
Középiskola	12	25	35	35	24
Egyetem, főiskola	7	2	11	17	8
Összesen	100	100	100	100	100

A település jellege nyilvánvalóan befolyásolja az életesélyeket, mindenekelőtt azon keresztül, hogy milyen iskolázottságot tesz lehetővé. A falusiak és a városiak azonos arányban végeztek középiskolát, egyetemre, főiskolára viszont a városiak jutottak el magasabb arányban (+12%). A falusiak egyötöde csak szakmunkásképzőt végzett (a városiak között 7% ez az arány). Jellegetesebb a falusi, illetve városi eredetű szociális munkások közötti különbségek az iskolai végzettség és az iskola szakiránya tekintetében is. A falusiak számára mobilitási csatornát jelent az egészségügy, és kezd azzá válni a szociális szféra is. A mobilitási lehetőségek elsősorban a középiskolai végzettség után, felnőttkorban elvégezhető pályakorrekció, a szociális asszisztensi, illetve szociális gondozói⁷ képzettség révén nyílnak meg. Talán éppen ez jelenthet menekülést a munkanélküliség elől a munkanélküli időszak alatti átképzés útján. A BAZ megyei szociális munkások közül sokan korrigálták így iskolai végzettségüket, elsősorban olyanok, akik első nekifutásra legfeljebb érettségit szereztek.

6. táblázat

Az iskolai végzettség szintje és jellege a gyerekkori település jellege szerint (%)

Iskola	A kérdezett gyerekkori települése			
	Falu (N=60)	Kisváros (N=49)	Nagyváros (N=63)	Együtt (N=172)
Eü. szakközép, középiskola + eü. szakiskola, eü. szakiskola	39	16	17	24
Középiskola + valamilyen szociális képzettség	20	8	14	15
Felsőfokú szociális képzettség	8	8	6	8
Egyéb középiskola	3	29	14	15
Egyéb szakmunkásképző	2	-	3	2
Egyéb felsőfokú végzettség	28	39	46	36
Összesen	100	100	100	100

*Ez a mintában a megyeszékhelyeket, de gyakorlatilag csak Miskolcot és Budapestet jelentette.

(Az egyéb felsőfokú végzettségben markáns csoportot alkotnak a kisvárosi eredetű pedagógiai főiskolát végzettek, akik hosszabb-rövidebb általános iskolai munka után nyergeltek át a szociális munkára.)

A falusiak nagyobb vonzalmát az egészségügy és a szociális szféra iskolái iránt nem a falusi szülők alacsonyabb iskolai végzettsége befolyásolja: az alacsonyabb iskolai végzettségű (legfeljebb szakmunkásképzőt végzett) szülőcsoport gyerekei alig választják magasabb arányban ezeket az iskolákat, mint a kvalifikáltabb szülők gyerekei, és mind az alacsonyabb, mind a magasabb iskolai végzettségű falusi szülők gyerekei a többiekénél magasabb arányban választják a szféra oktatási intézményeit:

7. táblázat

Az iskolai végzettség jellege településtípusonként
és a szülők iskolai végzettsége szerint (%)

1. A szülők iskolai végzettsége: legfeljebb szakmunkásképző (N=91)

Iskola jellege és szintje	Falu	Kisváros	Nagyváros	Együtt
Van szociális képzettsége (közép- vagy felsőfokon)	27	10	25	21
Középfokú egészségügyi végzettség (szakközépiskola, egyéb középiskola + ei. szakiskola, ei. szakiskola érettségi nélkül)	42	20	25	31
Egyéb felsőfok	27	50	25	34

2. Mindkét szülő legalább érettségizett (N=81)

Van szociális képzettsége (közép- vagy felsőfokon)	32	26	19	24
Középfokú egészségügyi végzettség (szakközépiskola, egyéb középiskola + ei. szakiskola, ei. szakiskola érettségi nélkül)	32	11	14	17
Egyéb felsőfok	32	21	54	41

A mai település szorosan összefügg azzal, hogy hol vannak családsegítő, illetve területi gondozási központok, hajléktalanszállók – a szociális törvény maga is előírja, hogy mely településeken kell ilyen típusú intézményeket létrehozni. Ma a megkérdezetteknek mindössze 12 százaléka él falun:

8. táblázat

A budapesti, Pest megyei és BAZ megyei szociális munkások megoszlása
a lakóhely közigazgatási státusa szerint (%)

Lakóhely közigazgatási státusa	Budapest (N=67)	Pest megye (N=34)	BAZ megye (N=73)	Együtt (N=174)
Község	5	18	15	12
Egyéb város	1	77	45	35
Megyeszékhely			40	17
Budapest	94	5		36
Összesen	100	100	100	100

A lakóhelyek és a munkahely települése a kérdezettek 90 százalékánál egybeesik.

A szociális munkások 27 százaléka 20 éves kora előtt, 37 százaléka a 21–25 éves kora között, 36 százaléka 26 évesen és később végzett először olyan munkát, amelyet ő szociális munkának tekint, mégha az illető munka a szakmai besorolás szerint nem tartozik is a családsegítő szolgálatoknál végzett szociális munka kategóriába.⁸ Ha így értelmezzük a szociális munkát – tehát segítő munkaként –, akkor a településtípusok szerint jellegzetes differenciálódás mutatkozik: azok között, akik gyerekkorukat falun vagy megyeszékhelyen töltötték, illetve ma megyeszékhelyen laknak (a megyeszékhely ez esetben Miskolcot jelenti), a települést jellemző átlagnál magasabb arányban fordulnak elő olyanok, akik már 20 éves koruk előtt is végeztek segítő munkát. Azok között, akik egész életüket községekben, illetve kisvárosokban éltek le (a kérdezettek 40 százaléka), azok vannak túlsúlyban, akik 26 évesen vagy később váltottak erre a területre. Az eltérés mögött valószínűleg az iskolai végzettségbeli különbségek állnak: ez utóbbi kategóriában (az életét túlnyomórészt falun és/vagy kisvárosban leélők) magasabb a pedagógusi vagy egyéb főiskolai diplomával rendelkezők aránya, akik előbb szorosan vett szakmájukban dolgoztak, majd váltottak, az előbbi kategóriában (gyerekként falu vagy Miskolc, ma Miskolc) pedig azoknak a nőknek az aránya magas, akik egészségügyi szakiskolát vagy egészségügyi szakközépiskolát végezve az egészségügyben kezdték pályafutásukat, és onnan váltottak a mai munkára és munkahelyre.

Végül még egy érdekes összefüggésről: feltűnő, hogy családi devianciákra elsősorban a gyerekkorukat falun töltők utalnak: 63 százalékuk említette, hogy szűkebb családjában volt súlyos probléma, ez elsősorban a szülővel függött össze (47%).

Jegyzetek

1. Az önkormányzati szociális ügyintézők életútjának elemzése még nem készült el.
2. Ebben az esetben a település nem a kért lakóhelyét, hanem munkahelyének a települését jelenti.
3. Szociális szférán a hasonló jellegű munkahelyeket értjük: azaz családsegítőt, hajléktalan menhelyet, gondozási központot.
4. Ezen nem valamiféle „hivatássá” válást értünk, amely sajátos elkötelezettségeket jelent valamilyen értékek mellett, hanem körülírható, szakszerű és tárgyyszerű eljárásmodokkal rendelkező szakmává válást, amely a többi szakma között kezd presztízssre szert tenni.
5. A felsőfokú végzettség megszerzését rendeletek írják elő.
6. Arra kérdésre persze nem tudunk választ adni, hogy azért tanulnak-e, mert a munkahelyükön kívánnak maradni (de legalábbis szociális munkások kívánnak maradni), vagy azért végeznek jelenleg szociális munkát, mert ennek kötetlenebb természete jobb lehetőséget biztosít a munka melletti tanuláshoz. Ez valószínűleg másképp van Budapesten, mint a többi településen, legalábbis innen vannak információink, amelyek az utóbbi verzió mellett (is) szólnak.
7. Az idősgondozás, amelyre a szociális gondozói képesítés kvalifikál, és amelyet tipikusan munka mellett szereznek meg, nagy számban vonzza magához azokat a nőket, akik településváltás szempontjából a mobilak közé tartoznak: a nagyvárosokba költözött nők túlnyomó része helyezkedett el az idősgondozásban. Ez valószínűleg azzal magyarázható, hogy faluról

(szinte kivétel nélkül faluról kerültek Miskolcra, illetve Budapestre) hozzák magukkal a tradicionális női szakma (segítés) iránti vonzalmukat, és ebben is inkább az idősgondozás (mint a segítőszakmán belül is tradicionálisabb dolog) iránti affinitást. A területi váltás megrázkódtatásait feltehetően enyhíti az ismerősebb munka.

8. Sokan tekintették például ápolónői munkájukat is szociális munkának, vagy szociális munkaként értelmezték nevelőintézeti nevelőtanári munkájukat. Talán helyesebb, ha maradjunk a tágabb, „segítő munka” fogalomnál.

Megjelent a Szociológiai Szemle 1996. évi 2. száma

Tartalma:

Szelényi Iván–Eric Kostello:

A piaci átmenet elmélete, vita és szintézis

Bognár Virág:

Az ideológia és az utópia hajótörése

Utasi Ágnes:

Házasság, válás – középosztályi identitás: praxis és attitűdök

Fogarassy Gabriella–Szántó Zoltán:

Privatizáció és a nevető harmadik

Rácz József:

Semmittevés. Lakótelep és szegénynegyed-mentalitás

Gábrity Molnár Irén:

A jugoszláv lakosok külföldre távozásának szociológiai vetülete

A folyóirat megrendelhető a következő címen:

Szociológiai Szemle Szerkesztősége

1068 Budapest, Benczur u. 33.

Tel.: 321-4830/167

Széman Zsuzsa

Az önkormányzatok és a civil szervezetek feladatvállalása a vegyes „jóléti modellben”, 1995 végén

A kutatás módszere

1995 szeptemberében¹ országos, reprezentatív, településarányosan kiválasztott vizsgálatot végeztem 200 önkormányzat körében,² strukturált kérdőívvel, hogy megnézzem, milyen *kapcsolatban állnak* az önkormányzatok a *civil szervezetekkel*, és hogy milyen szerepet tudnak vállalni a *szociális feszültségek megoldásában*.

E felméréssel párhuzamosan – a mélyebb összefüggések feltárása érdekében – 25 mélyinterjút is készítettünk Budapest egyes kerületeiben és Egerben az önkormányzatokkal, a településen található civil szervezetekkel, továbbá néhány országos hatósugarú vagy jelentős nem állami szervezettel.

I. A reprezentatív felmérés eredményei

Az önkormányzatok és a civil szervezetek kapcsolatainak alakulása 1993–1995 között

1993-ban a vizsgált önkormányzatok 61 százaléka, 1995-ben már 71,5 százaléka állt kapcsolatban valamilyen civil szervezettel.

Az önkormányzatok *mintegy egyötöde 2–3 civil szervezettel* rendszeresen (19,5%) vagy alkalmanként (21%) dolgozott együtt. 24 százalékról 27 százalékra emelkedett azoknak az önkormányzatoknak az aránya, amelyek 4–10 civil szervezettel építettek ki kapcsolatot.

Több mint a duplájára – 5,5 százalékról 12,5 százalékra – nőtt azoknak az önkormányzatoknak a száma, amelyek még *tíznel is több* voluntáris szervezettel működtek együtt.

A civil szervezetek közül kiemelkedett a 90-es évek elején már jelen lévő három szereplő: a *Magyar Vöröskereszt*, a *Magyar Máltai Szeretetszolgálat* és a *Soros Alapítvány*. Együttesen az önkormányzatok 23 százaléka érintkezett velük.

Úgy tűnik, az *egyházak* is egyre inkább részt vettek a különféle problémák

megoldásában. Az önkormányzatok 12,5 százaléka említette, hogy kapcsolatban áll valamilyen egyházzal vagy annak karitatív szervezetével.

Összességében az önkormányzatok 24 százaléka említett olyan civil szervezetet, amely valamilyen szociális és/vagy egészségügyi problémára koncentrált: idősek, mozgássérültek, nagycsaládosok, veszélyeztetett családok ügyeire, krízishelyzetre. Ez a szociális problémák szerinti szakosodás részben az egyes rétegek népességen belüli növekedésével – például a nyugdíjasok aránya az 1990-es 22,9 százalékról 1995-re több mint 27 százalékra emelkedett – és szociális helyzetük romlásával függ össze, részben jelzi a kisebb létszámú, de hagyományosan jó érdekvédelmet felmutatni tudó rétegek relatív erejét.

A krízishelyzeteket kezelő szervezetek igen magas – 6,5 százalékos – aránya ugyanakkor a civil szféra fontos szerepét mutatja a halmozódó szociális feszültségek közepette.

Újabb nagyobb csoportot képeztek a kultúrát, oktatást, sportot és szabadidőt, hagyományőrzést zászlajukra tűző szervezetek. Együttes arányuk 13 százalék volt, ebből az oktatással foglalkozók aránya 3,5 százalékot ért el. Ez a mutató fontos jelzésként szolgál, mivel érzékelteti az állam részleges visszavonulását e területekről.

Külföldi civil szervezetekkel – a Soros Alapítvány, a máltaiak és a Magyar Vöröskereszt nélkül – állt kapcsolatban az önkormányzatok 4 százaléka. Az állami szféra alsó szintje így nem elhanyagolható módon kapcsolódott az országhatáron túli különböző erőforrásokhoz.

Gazdasági szervezetekkel és magánszemélyekkel összesen az önkormányzatok 2,5 százaléka állt kapcsolatban.

Párthoz, érdekvédelmi és politikai szerveződésű csoporthoz az önkormányzatoknak mindössze 3 százaléka kötődött.

A civil szervezetek tevékenységi területe

A válaszok szerint a legaktívabban, 74,5 százalékos aránnyal, a nem állami szervezetek a *kultúra-művészet, sport* címszóval megjelölt mezsgyén működtek. Magas aránnyal, a második helyre került a *szociális ellátás*, amelyen belül a voluntáris szervezetek közel kétharmada, 65 százaléka vállalt valamilyen szerepet. A nonprofit szervezetek fontos tevékenységei között kell számon tartani az *oktatást*, mivel itt 47 százalékuk volt aktív. Ugyancsak fontosnak tűnt az *egészségügyi terület*. A civil szervezetek 44,5 százaléka látott el ilyen feladatot.

Az előbbi négy területtől messze elmaradva – 30 %, 30%, 31% – jelent meg a *környezetvédelem*, a *településfejlesztés-szépítés*, illetve a *munkahelyteremtés*. Egyéb területet nevezett meg a civil szervezetek működési területeként az önkormányzatok 26,5 százaléka.

1. táblázat

A civil szervezetek önkormányzatok által érzékelt tevékenységi területeinek megoszlása

Megnevezés	%-os megoszlás	Esetszám
Kultúra–művészet–sport	74,5	149
Szociális ellátás	65,0	130
Oktatás	47,0	94
Egészségügy	44,5	89
Környezetvédelem	30,0	60
Településfejlesztés–szépítés	30,0	60
Munkahelyteremtés	31,0	62

Az önkormányzatok által támogatott civil tevékenységek

Az önkormányzatok egy része nemcsak érzékelt, hanem *támogatta is* a civil szervezetek működését a fenti tevékenységek valamelyikében.

A *leginkább támogatott terület a kultúra–művészet–sport* volt. Az önkormányzatok 72 százaléka adott segítséget az itt működő szervezeteknek.

A *második leginkább támogatott területként a szociális ellátás* jelent meg. Az önkormányzatok *több mint fele, 55 százaléka* segítette az ezen a területen dolgozó civil szervezeteket.

Harmadik helyen, 41 százalékos aránnyal, az oktatás állt.

Az *egészségügyi* szférának az önkormányzatok több mint egyharmada, 39 százaléka nyújtott támogatást.

A *településfejlesztés–szépítés, a munkahelyteremtés és környezetvédelem* területén tevékenykedő civil szervezeteket az önkormányzatok 16,5 százaléka, 25 százaléka és 24,5 százaléka támogatta.

Itt fel nem sorolt *egyéb feladatokat* vállaló voluntáris szervezeteket segített az önkormányzatok 18 százaléka.

A *támogatás sorrendje és aránya* csaknem megegyezett azzal, ahogyan az önkormányzatok a civil szervezetek működését településükön érzékelték.

A *legnagyobb eltérés az önkormányzati támogatás és a civil szervezetek egyes területeken végzett feladatvállalása között a szociális ellátásban* volt. Itt a nonprofit szervezetek 10 százaléka önkormányzati támogatás nélkül működött.

A *legkisebb különbséget a kultúrában, sportban, művészetben* találtuk, ahol önkormányzati támogatás nélkül a civil szervezetek mindössze 2,5 százaléka tevékenykedett.

A többi területen a támogatás és működés közti differencia 3,5 százalékos és 8 százalékos között mozgott.

2. táblázat

Az önkormányzatok által támogatott civil szervezetek működési terület szerinti megoszlása

Támogatott terület	%-os megoszlás	Esetszám	Eltérés a támogatás és tevékenység között, %-ban
Kultúra-művészet-sport	72,0	144	-2,5
Szociális ellátás	55,0	110	-10,0
Oktatás	41,0	82	-6,0
Egészségügy	39,0	78	-5,5
Településfejlesztés-szépítés	26,6	53	-3,5
Munkahelyteremtés	25,0	50	-6,0
Környezetvédelem	24,5	49	-5,5
Egyéb	18,0	36	-8,0

*Önkormányzati megítélés a civil szervezetek szerepéről
a szociális és/vagy egészségügyi ellátásban*

A civil szervezetek működését az önkormányzatok a tevékenységi területtől függően 1–5 közé eső osztályzattal ítélték meg.³ Az alábbiakban az ezen osztályzatok alapján kialakult *pozitív* és *negatív* rangsort adom közre.⁴

A *legpozitívabbnak* tartották az önkormányzatok a civil szervezetek működését az *időskorúak* ellátásában. Összességében 65,2 százalékuk *közepes* és *igen jó* között ítélte tevékenységüket. Csupán *egynegyedük* adott nekik elégtelen vagy elégséges osztályzatot (10,4%, illetve 13,2%). Mindössze az önkormányzatok 11 százaléka *nem ismert* idősokkal foglalkozó civil szervezetet.

Az önkormányzatok *kétharmada* 3-mas–5-ös osztályzattal illette a *nagy-családos civil szervezetek* tevékenységét, de az önkormányzatok *egyhetedében* nem működött ilyen jellegű civil szervezet.

Sorrendben a *harmadik legjobb* megítélést kapták a *hátrányos helyzetű gyerekekkel* foglalkozó nonprofit szervezetek. Az önkormányzatok 61,2 százaléka tevékenységüket megfelelőtől felfelé ítélte meg.

Ezután következtek azok a civil szervezetek, amelyek a *szociális segélyezésben* is részt vettek, majd őket követték a *fizikailag/szellemileg hátrányosokat* támogató, az *egyéb egészségügyi problémákkal foglalkozó* és a *hátrányos helyzetű fiatalokat segítő* szervezetek. A pozitív rangsor utolsó helyére kerültek az *egyszülős családokat segítő civil szerveződések*.

3. táblázat

Az önkormányzatok megítélése a szociális és/vagy egészségügyi ellátás alábbi területein működő szervezetek tevékenységéről

Megnevezés	3-5 osztályzat %-ban	1-2 osztályzat %-ban	Nem működött ilyen típusú civil szervezet
Időskorúak	65,2	23,6	11,1
Nagycsaládosok	65,8	18,2	14,0
Hátrányos helyzetű gyermek	61,2	26,4	20,1
Szociális segélyezés	50,0	24,3	25,0
Fizikailag/szelle- mileg hátrányos helyzetűek	47,9	21,5	29,9
Egyéb egészségügyi problémákban szenvedők	46,4	24,7	28,7
Hátrányos helyzetű fiatalok	44,5	27,1	26,4
Egyszülős családok	41,3	27,3	26,4

Az önkormányzatok igen *elégedetlenek* voltak az *alkoholistákat*, a *munkanélkülieket*, az *etnikai kisebbségeket*, a *drogfüggő* és a *hajléktalan embe-
reket* támogató civil szervezetekkel.

Az *alkoholistákkal* foglalkozó civil szervezetek több mint egyharmada (35,7%) *elégtelen* vagy *elégséges* osztályzatot kapott.

Hasonló volt a helyzet a *munkanélkülieket* segítő nonprofit szervezeteknél is. 36,4 százalékuk tevékenységét *elégségesnek* vagy *elégtelennek* ítélték.

Az *etnikai kisebbségekkel* foglalkozó civil szervezetek megítélése sem volt jobb. Több mint egyharmaduk tevékenységét minősítették *elégségesnek* vagy *elégtelennek*.

Ilyen önkormányzati véleményt jelzett a felmérés a *hajléktalanokat* segítő civil szervezetekkel kapcsolatban is. Az 1-es, 2-es osztályzat értéke 25,9 százalékot mutatott.

4. táblázat

Az önkormányzatok megítélése a szociális és/vagy egészségügyi ellátás alábbi területein működő civil szervezetek tevékenységéről

Megnevezés	3-5 osztályzat %-ban	1-2 osztályzat %-ban	Nem működött ilyen típusú civil szervezet
Munkanélküliek	31,5	36,4	30,8
Alkoholisták	27,1	35,7	37,1
Etnikai kisebbségek	31,3	34,0	34,7
Drogosok	20,3	28,7	49,7
Hajléktalanok	28,7	25,9	44,8

A civil szervezetek rosszul működtek, ahol a) az érintettek teljesen a társadalom marginalitásába kerültek, b) nem tudtak visszaintegrálódni, c) társadalmi súlyuk és érdekvédelmi képviselőik együttesen sem ösztönözte a civil szférát a segítségadásra.

Az önkormányzatok komoly segítségként érzékelték a civil szervezeteket ott, ahol azok a) a lakosság jelentős hányadát érintő szociális feszültség kezelésében vettek hatékonyan részt, b) erős érdekartikulációt tudtak felmutatni.

Az önkormányzatok civil szervezeteknek adott támogatása

Az önkormányzatok civil szervezeteknek nyújtott támogatása nagyjából kifejezte az önkormányzatok velük kapcsolatos véleményét. A szociális ellátás egyes területein korábban magas osztályzatot nyert civil szervezetek jelentős része pénzben, természetben és szolgáltatásban is segítséget kapott az önkormányzattól, az alacsony jegyet kapók viszont csekély támogatásban részesültek.

5. táblázat

Az önkormányzatok civil szervezeteknek nyújtott segítségének jellege az egyes tevékenységi típusok szerint, százalékban⁵

Megnevezés	Pénzben	Természetben	Szolgáltatásban	Adókedvezmény-nyel	Egyéb módon	Nem támogatja	Nincs információ
Idősek	34,7	33,9	14,5	2,9	1,7	12,4	0
Nagycsaládok	41,7	34,3	5,6	1,4	2,8	14,4	0
Hátrányos helyzetű gyerekek	37,0	33,3	6,7	0,5	2,9	19,5	0
Fizikailag/szellemileg hátrányos helyzetűek	33,5	28,5	9,0	1,0	3,5	24,5	0
Hátrányos helyzetű fiatalok	32,4	29,7	8,2	0	3,8	25,3	0,5
Csonka családok	33,7	28,2	5,0	1,1	1,6	28,7	1,6
Szociális segélyezés	36,0	26,2	4,7	1,2	0,6	31,4	0
Egyéb egészségügyi problémával küzdők	32,1	21,7	6,6	1,6	2,7	34,7	0,5
Etnikai kisebbségek	26,7	25,6	8,8	1,0	3,6	33,1	0,5
Munkanélküliek	30,6	14,8	14,2	2,7	5,5	31,7	5,5
Hajléktalanok	18,7	23,0	7,8	3,0	0	47,6	0
Alkoholisták	18,9	21,6	7,8	0,7	2,0	48,3	0,7
Drogosok	12,7	14,1	6,3	0	2,1	63,4	1,4

Az önkormányzatok civil szervezetektől kapott támogatásának aránya

1994-ben az önkormányzatok (vagy intézményeik) fele, (50,5%) kapott külföldi nonprofit szervezettől támogatást.⁶ 1995. szeptember közepéig⁷ nem egészen 43 százalékuk kapott segítséget.

1994-ben⁸ a támogatást adó szervezetek közül 37 százalékkal ismét kiemelkedett a három nagy szervezet, a Soros Alapítvány, a Magyar Máltai Szeretetszolgálat és a Magyar Vöröskereszt.

A 4. helyen 8,3 százalékos aránnyal következtek a szociális és egészségügyi helyzetet, krízis-situációt segítő civil szervezetek.

Az 5–6. helyen az állami szféra és a külföldről jövő segítség osztozott 7,6, illetve 7,1 százalékkal.

A 7–13. helyeken a bankok, a sportegyesületek, a kultúrával foglalkozó szervezetek, a pártok, a gyermekeket, az egészségileg károsultakat segítő és az egyházak osztoztak, csaknem azonos arányban.

Ezekhez képest igen kis előfordulással jelentek meg a környezetvédelemben és az oktatásban tevékenykedő, valamint az idősekkel, a mozgássérültekkel, az etnikai kisebbségekkel foglalkozó szervezetek. Elenyésző volt a vállalkozók önkormányzatoknak nyújtott segítőkézsége.

1995-ben az első két helyen, egyengyedek aránnyal, továbbra is a Soros Alapítvány, illetve 14,6 százalékos aránnyal a Vöröskereszt szerepelt.

A 3–4. helyen osztoztak a Magyar Máltai Szeretetszolgálat és a különféle külföldi szervezetek 11 százalékkal, illetve 10 százalékkal.

A külföldi segítség aránya az állami támogatáshoz és az összes segítség arányához képest is nőtt.

1995-ben viszont eltűnt a pénzvillág és a primér politika, vagyis megszűnt a bankok, pénzintézetek és a pártok által nyújtott támogatás.

6. táblázat

Az önkormányzatokat segítő szervezetek, intézmények 1994-ben és 1995-ben⁹

A segítő szervezet neve	1994 összes említés N=156	1994 %	A segítő szervezet neve	1995 Összes említés N=130	1995 %
1. Soros Alapítvány	32	20,5	1. Soros Alapítvány	32	24,6
2. Magyar Máltai Szeretetszolgálat	14	8,9	2. Magyar Vöröskereszt	19	14,6
3. Magyar Vöröskereszt	13	8,3	3. Külföldi szervezetek	14	10,7
4. Szociális, egészségügyi, krízishelyzetet kezelő szervezetek	13	8,3	4. Magyar Máltai Szeretetszolgálat	13	10,0
5. Külföldi szervezetek	12	7,6	4. a) Minisztérium	10	7,7
			b) önkormányzat	2	1,3

A 6. táblázat folytatása

A segítő szervezet neve	1994 összes említés N=156	1994 %	A segítő szervezet neve	1995 Összes említés N=130	1995 %
6. a) Minisztériumok	9	5,8	6. Szociális, egészségügyi, krízishelyzetet kezelő szervezetek	8	6,1
b) önkormányzatok	2	1,3	7. Kulturális szervezetek	5	3,8
7. Bankok, pénzüstézetek	6	3,8!	8. Egyházak	4	3,1
8. Sportszervezetek	6	3,8	9. Szolgáltató-környezetvédő szervezet	3	2,3
9. Hátrányos gyerekeket segítő szervezetek	6	3,8	10. Mozgássérülteket segítő szervezet	2	1,5
10. Pártok	6	3,8!	11. Oktatást segítő szervezet	2	1,5
11. Egészségügyileg károsultakat segítő szervezet	5	3,2	12. Sportszervezet	2	1,5
12. Kulturális szervezet	5	3,2	13. Vállalkozók	2	1,5
13. Egyházak	5	3,2	14. Egyéb	2	1,5
14. Szolgáltató-környezetvédő szervezet	3	1,9	15. Hátrányos gyerekeket segítő szervezet	1	0,8
15. Oktatást segítő szervezet	2	1,9	16. Egészségügyileg károsultakat segítő szervezet	1	0,8
16. Etnikai kisebbséget segítő szervezet	2	1,3			
17. Időseket segítő szervezet	2	1,3			
18. Mozgássérülteket segítő szervezet	2	1,3			
19. Vállalkozók	1	0,6			
20. Egyéb	1	0,6			
21. Nem értelmezhető	8	5,1	Nem értelmezhető	8	6,1

Összességében az 1995-ben támogatást élvező önkormányzatok az előző évinél *kisebb* segítség közel 70 százalékát három nagy nonprofit szervezettől, külföldi aktoroktól és az államtól kapták. Ez figyelemre méltó különbség 1994-hez képest, amikor is a hasonló arányú támogatást *kétszer annyi szereplő* nyújtotta. Ez több dologra is rávilágít:

- az önkormányzatok támogatásában egyre *kisebb szerepet játszott a piac*;
- az állami szektor önkormányzatoknak juttatott támogatási mértéke *változatlannak* volt tekinthető. A jobb helyezés oka az, hogy összességében kevesebb önkormányzat kapott támogatást 1995-ben, mint 1994-ben;
- a civil szféra *primér érdekvédelmi, politikai szervezetei nem támogatták* a helyi közigazgatást;

- a civil szféra polarizálódott sikeres nagy és segítséget kérő kisebb szervezetekre;
- a nagyobb civil szervezetek önkormányzatoknak adott támogatásának mértéke a két évben csaknem megegyezett, vagyis a hatékonyabb civil szervezetek erőforrásai is végesek;
- az a tény, hogy 1995-ben kevesebb civil szervezet adott támogatást, alátámasztja azt a véleményt, mely szerint a bejegyzett 40 ezer civil szervezet mintegy egyharmada csak papíron létezik;
- különböző okok miatt – technika, megszerzett tapasztalat, tudás, információ, kapcsolati rendszer stb. –, amelyek külön kutatás tárgyát képezik, évek óta ugyanazok a szereplők tekinthetők sikeresnek, míg a kevésbé életképesek hosszú távú működése megkérdőjelezhető.

A civil szervezetektől kapott segítségnyújtás formái

A civil szervezetek kiemelkedően fontos segítségi formája a *természetbeni segélyezés*. Túlnyomó többségüknek – 86,4 százaléknak – volt ilyen támogatása. A civil szervezetek majdnem kétharmada (60,4%) meghatározott hátrányos helyzetű körrel foglalkozott.

Közel felük – 47,9 százalék – bizonyos szociális szolgáltatásokba is besegített, vagy azokat az önkormányzattól részben átvállalta.

A civil szervezetek több mint egyharmada (37,5%) pénzben is segélyezte a hátrányos helyzetűeket.

A nonprofit szervezetek közel egyötöde intézményt is – például idősek otthona, hajléktalan otthon stb. – tartott fenn.

Közüzemi szolgáltatásokat a szervezetek 15,3 százaléka vállalt át, lakáshoz, lakhatáshoz pedig 9 százalékuk adott segítséget.

Valamilyen célra közlekedést biztosított a szervezetek egynegyede (25,7%).

7. táblázat

A civil szervezet segítségnyújtásának formája (N=144)

A segítség fajtája	segít %-ban	nem segít %-ban	Nincs információ %-ban
Intézmény fenntartása	19,4	80,6	0
Bizonyos szolgáltatásokba besegít, azokat átvállalja (pl. házigondozás)	47,9	52,1	0
Meghatározott hátrányos helyzetű körrel való foglalkozás	60,4	39,4	0
Természetbeni segélyezés (pl. ruhaosztás, élelmiszercsomag, gyógyszer)	86,8	13,2	0
Pénzbeli segélyezés	37,5	61,8	0,7
Közüzemi szolgáltatás átvállalása	15,3	84,0	0,7
Lakás, lakhatás, lakbér	9,0	90,3	0,7
Közlekedés (pl. busz biztosítása)	25,7	72,9	1,4
Egyéb	10,8	88,2	1,0

*Az önkormányzatok és a civil szervezetek
közötti kapcsolat szabályozottsága*

A legtöbb önkormányzat *egyesületekkel* (74%), *egyházakkal* (74%), *alapítványokkal* (70,5%), illetve *karitatív szervezetekkel* (60,5%) működött együtt.

A szerződéssel legjobban szabályozott terület az *alapítványi szféra*. Az önkormányzatok 22 százaléka alapítványokkal állt *szerződéses* kapcsolatban. A szerződéses kapcsolatok száma ezen a területen kétszer akkora volt, mint akár az egyesületi (10,7%), akár a karitatív (9,1%), akár az érdekvédelmi (9,6%) vagy vállalkozói (11,9%) formában működő szervezeteknél. Az egyházakkal kötött szerződések aránya egész csekélynek, 4,8 százaléknak tűnt.

Az önkormányzatok a szintén szabályozott kereteket adó *együttműködési megállapodással* rendezték kapcsolataikat az *egyesületek közel egyötödével* (22,8%), és az *alapítványok* valamint *karitatív szervezetek mintegy egynegyedével* (19,9% és 19%).

Mindez megerősíti azt, hogy az önkormányzatok és a civil szervezetek egy része *közösen, konkrét feladatokat vállalt* magára, illetve hogy az *önkormányzat a civil szervezetre kívánt támaszkodni egy-egy feladat, probléma megoldásában*. Ezért a kapcsolatot igyekezett jogilag szabályozható formába önteni.

A *kötetlen formájú kapcsolatok* aránya igen nagyra nőtt az *egyházak* (63,3%), a *pártok* (78,7%) között. Feltűnő, hogy az önkormányzatok és az *érdekvédelmi szervezetek, önszervező szervezetek* jelentős részét (57,7%) is ilyen kapcsolat jellemezte.

Az önkormányzati és a civil szféra kapcsolatai bővítésének lehetősége

Az önkormányzatok 51 százaléka a jövőben *bővíteni*, 8 százaléka pedig *résben akarta bővíteni* a civil szervezetekkel szerződéses, együttműködéses, megállapodásos formában működő kapcsolatait, s csupán 37,5 százalékuk *nem kívánt* ezzel a lehetőséggel élni.

Az önkormányzatok többsége a rájuk nehezedő szociális feszültségeket a felmérés idején nem tudta a *nonprofit szervezetek* segítségével *kezelni*. Nem meglepő ezért, hogy az önkormányzatok a *kapcsolatbővítést, a „kifelé szerződést” elsősorban a szociális ellátás területén* kívánták megvalósítani. A fejlesztés mellett voksolók aránya 83 százalék volt.¹⁰

Az önkormányzatok *mozgásterület, flexibilitásukat és innovációjukat* úgy kívánták növelni, hogy maguk is *kezdeményeztek* különböző formájú civil szerveződések. Az önkormányzatok 68,5 százalékának volt *sajátnak tekinthető alapítványa*, míg saját *egyesületet* az önkormányzatok *fele* (51%) jelzett.

Az önkormányzatok kezdeményezte, alapítványi formát öltött civil szervezetek *több mint kétharmados* aránya és a szociális ellátásban való erőteljes jelenléte, a kettő egymással való egyértelmű összekapcsolódása azt jelzi, hogy az *alapítványi forma* az egyesületekhez képest *jobban összefonódott* az önkormányzat *szociális-egészségügyi ellátásra irányuló* munkájával. Az önkormányzatok az ilyen jogi szabályozottsággal működő nonprofit szerveze-

teken keresztül ugyanis nagyobb, elsősorban pénzügyi vonatkozású flexibilitást nyertek, ami *különféle szociális és technikai innovációt* tett lehetővé. Ez különösen fontos azokon a területeken, ahol a civil szervezetektől *szolgáltatást, segítséget várnak*, és ahol élnek a szociális törvény adta kifelé szerződés lehetőségével.

II. A mélyinterjúk tapasztalatai

A 25 mélyinterjú tapasztalatait összegezve a következőképp válaszolható fel a civil szervezetek viselkedése, a szociális problémák megoldásában vállalt szerepük, valamint az önkormányzatok és a civil szervezetek közötti kapcsolat alakulása:

1. A vizsgált civil szervezetek az önkormányzatokkal és/vagy nélkülük
 - a) „szociális” tűzoltó tevékenységet folytattak,
 - b) innovatív, eddig hiányzó szociális ellátásokat alakítottak ki.

2. Az *alapellátásokat és az alapvető lakossági szükségleteket* illetően (első eset) a civil szervezetek nem tudták az államot helyettesíteni, és ezt nem is tartották feladatuknak (pl. a gyógyszer-áremelkedésekből származó terheket még a legjobban működő karitatív szervezetek is csak igen kis mértékben tudták ellensúlyozni).

3. Egyes nonprofit szervezetek ugyanakkor a *szociális ellátásba innovációt* vittek. Ilyen terület volt például az *idősgondozás*, ahol *több karitatív szervezet, mint például a JOINT, az MMSZ, a Magyar Vöröskereszt* – egymástól függetlenül – az állami ellátó rendszerben fellelhető hiányok pótlására, az idősök egészségügyi és szociális problémáit egyszerre kezelő, *különböző tréning-programokat* indított el. Nem véletlen tehát, hogy az önkormányzatok éppen az *idősellátásban működő civil szervezetek tevékenységét* értékelték rendkívül pozitívan.

4. Az *innováció szociális és/vagy technikai* jellegű volt. A szociális innovációt a civil szervezetek az esetek egy részében *technikai innovációval* – például az idősök biztonságát szolgáló vészjelzőrendszerrel – párosították.

5. A civil szervezetek a szociális ellátás egyes területein – s ezek többnyire megegyeztek azokkal, amelyeknél az önkormányzatok jelentősnek tartották a civil szervezetek tevékenységét és a tőlük kapott *különféle támogatást* (idősellátás, hátrányos helyzetű gyerekek, fiatalok, nagycsaládosok) – *ötvözték a tűzoltást és az innovációt*. Így a nonprofit szervezetek egy része *komplex gondozást* alakított ki. Ez azt jelentette, hogy az egyes szolgáltatásokat *láncszerűen egymásra építették*, illetve ennek kialakítását tervezték. Ily módon kívánták a) klienseik igényeit minél jobban kielégíteni, b) a kliens és a szolgáltató/gondozó közti, többnyire hierarchikus viszonyt megváltoztatni.

6. A civil szervezetek által érzékelt szociális problémák kezdetben *többnyire nem egyeztek meg az önkormányzatok preferenciáival*. Az önkormányzatok és a civil szervezetek közeledésének következtében ez az önkormányzati magatartás a nonprofit szervezetek hatására az évek során *módosult*.¹¹ Az önkormányzatok szociális problémáik miatt kénytelenek voltak a *civil szervezetekkel együttműködni*. A civil szervezetek feladatpreferenciája

ugyanakkor a lakossági szükségleteknek, elvárásoknak megfelelően alakult. Valószínű, hogy a civil szféra nyomására (nonprofit szervezetek és a lakosság együtt), a *szociális, oktatási, egészségügyi problémák*, valamint a felgyülemlett feszültségek miatt az *önkormányzatok nem kizárólag saját hatáskörükben*, hanem a *civil szervezetekkel együtt* kívánták megoldani a rájuk nehezedő gondokat.¹²

7. A civil szervezetek szociális ellátásban vállalt sokféle tevékenysége, de különösen innovációja visszahatott az *állami szociális ellátórendszerre*, ahol a nem állami szervezetek hatására *szintén innováció kezdődött el* (pl. a XIII., a VII. és a VIII. kerületi idősellátásban a JOINT, több budapesti, de különösen a III. kerületben a máltaiak hatása).

8. Ezzel egy időben a civil szervezetek a szociális feszültségek enyhítése érdekében *kapcsolatokat építettek ki* a települési (fővárosi) *önkormányzatokkal*, más *állami szereplőkkel* (pl. Népjóléti Minisztérium), a *civil társadalommal* és a *külföldi partnerekkel*.

9. A civil szervezetek és az önkormányzatok egy része között a *gyakorlatban*, a szociális feladat átvállalásán túl (melyre szerződést, megállapodást kötöttek) *sajátos, egymást segítő, kettős ellátás alakult ki* (pl. egy idős embert ellátnak egy civil szervezet gondozói is, és a területi gondozás is). Esetenként még egy újabb szereplő, a *piaci aktor* is belépett, s ekkor *hármass* ellátásról beszélünk. Vagyis a vegyes modell az érintett életében kézzelfogható *valósággá* vált.

10. A vizsgált civil szervezetek *pénzügyi forrásokat keresőként* vagy *forrásokat osztóként* léptek fel. Általában, a szervezet *jellegétől függően hol az egyik, hol a másik jelleg dominált*. Pl. a Soros Alapítvány forrásokat osztó, a Magyar Máltai Szeretetszolgálat forrást kereső, de természetben osztó szervezet. A Magyar Vöröskereszt mindkét szerepben megjelent,¹³ bár ennél is túlsúlyban volt a pénzt kutató funkció.

11. A civil szervezetek forrása összetett volt. Tevékenységük elvégzésekor a következő *erőforrásokra* támaszkodtak: *a) pénzügyi, b) természetbeni, c) emberi (önkéntes munka), d) szellemi* (új tudás, know how, lobbizási készség stb.). Egy-egy elem a különféle szervezeteknél erősebben dominált, illetve egyáltalán nem volt meg.

12. Azok a civil szervezetek tudtak a szociális ellátás egy-egy területén „komplex szolgáltatást” adni, amelyek a szervezet saját – természetben, emberi munkaerőben és szellemi tőkében rendelkezésre álló – tőkéjéhez *egyéb pénzforrásokat tudtak párosítani*.

13. Így azok voltak a *sikeresen működő, a lakosságnak és az önkormányzatnak* jelentős segítséget nyújtó civil szervezetek, amelyek az önkéntes adományok mellett *tudatos fund raising (pénzügyi forráskereső) politikát folytattak, egyidejűleg több állami és/vagy nem állami pénzforrást célozva meg*: például minisztériumokat, települési önkormányzatot, fővárosi önkormányzatot, Soros Alapítványt.

14. Ehhez megfelelő szellemi tőkével rendelkező vezetőkre volt szükség. Azok a szervezetek voltak erőteljesebbek, ahol a *vezetők magasan képzett, széles látókörű értelmiségiek, a célnak elkötelezett emberek voltak*, adott esetben maguk is valamilyen módon közelebbről megismerték a szociális munkás

tevékenységét (pl. egyetemi végzettségük volt, ilyen tréningeken vettek részt stb.).

15. A szociális ellátásban *sikeres* szervezetek mindegyike megegyezett abban, hogy – vallási indíttatásától függetlenül – mindenféle *megkülönböztetést (politikai, vallási, faji stb.) mellőzve segítettek*.¹⁴

16. A sikeres civil szervezetek egyszerre több, a *jogokat és kötelességeket szabályozó együttműködést, megállapodást kötöttek* az állami és a civil szféra különféle szereplőivel, és erőteljesen támaszkodtak a külföldi forrásokra.

17. Ugyanakkor mind a civil szervezet, mind az önkormányzat problémaként érzékelt a vizsgálat idején azon *standardok és példák hiányát*, amelyek megmutatták volna, hogyan kell akár egy szerződést, akár egy együttműködési megállapodást megfogalmazni, tartalommal megtölteni. A szerződés megkötéséhez bizonyos technikákat kell elsajátítani. Ezeket még a jelentős civil szervezeteknek is meg kellett tanulniuk.

18. A *kisebbségek, kevésbé jelentős és így kevésbé erős civil szervezetek*, a pénzügyi források folyamatos szűkülése mellett, *pénzszerző technikák elsajátítása nélkül – humán erőforrásuk és természetbeni javaik ellenére – igen súlyos problémákkal küzdöttek, s kérdéses, mennyire képesek a jövőben talpon maradni. A pénzügyi források hiánya gátolta, hogy jelentős szellemi erőforrást (know how, innováció, képzés) halmozzanak fel s innovációt indítsanak el.*

19. Az interjúkból világosan kiderült, hogy a papíron létező civil szervezeteknek valójában csak egy része működött, a kicsik létükért küzdöttek. Vagyis a gyakorlatban a civil szférában egyszerre volt jelen a *kicsiket érintő erózió és a nagyokat erősítő centralizáció*.

20. A sikeres szervezetekkel készített interjúk arra is rávilágítottak, hogy a feladatvállalás a jelenlegi feltételrendszer mellett *lényegesen nem bővíthető*. Az ilyen ütemű állami kivonulást a civil szféra nem tudja helyettesíteni. Úgy különösen nem tudja, hogy a szociális feszültségek közepette az állami támogatás feltételrendszere romlik. A civil szervezetek *erőforrásaik tartálékait élik fel*, és a szektor szociális ellátásban vállalt teljesítőképessége végéhez közeledik.

21. A civil szervezetek egy része *erőteljesen támaszkodik az önkormányzatok nyújtotta anyagi támogatásra*. Ha ez az állami elvonások (pl. a személyi jövedelemadó további csökkentése) miatt tovább szűkül, az *veszélyezteteti* az önkormányzatok és a civil szervezetek eddigi fejlődő kapcsolatát. Vagyis a közeledés ellenére az 1995-re nehezen létrejött, a gyakorlatban már valamennyire működő *vegyes, többszereplős szociális ellátó modell* is veszélybe kerül.

22. Egyetlen civil szervezet sem volt *teljesen önfenntartó*. A szervezetek nagy részének a szintentartáshoz és a fejlesztéshez szüksége volt és van a jelenleginél jobb állami garanciákra (pénzügyi feltételek, megfelelő jogi szabályozás, pl. nonprofit törvény, adók stb.).

23. Az eddig felsorolt problémák ellenére a civil szervezetek jelentős része a társadalomban – a mikrokörnyezetben, amely idővel a közép- és a makroszintre is hat – *katalizátorként* működött, mivel a) *különböző szektorban elhelyezkedő szereplőket*, b) *eltérő jellegű forrásokat mozgósított és épít*

tett be a szociális ellátásba, c) új szellemi tőkét, know how-t és technikákat honosított meg.

Tanulságok

Az eddigiekből egyértelműen kiderült, hogy a voluntáris szereplők és a különböző szinten elhelyezkedő önkormányzatok közötti kapcsolatrendszer az utóbbi években erősödött. Fontos hangsúlyoznunk, hogy e kötelékek szorosabbra fonódását a voluntáris szervezetet alapvetően támogató *külföldi aktorok* is elősegítették.

A sikeresen és gyorsan fejlődők esetében a háttérben *külföldi, pénzben, természetben, szellemi tőkében vagy know how átadásában* megjelenő források húzódtak. Ezen túl, a külföldi segítség különféle egyéb csatornákon láthatóan is megjelent, például a PHARE programoknál.

Mindez különösen fontos az önkormányzatok és a voluntáris szervezetek közötti szerveződések gyors, folyamatos, további pozitív alakulásához. A jelenlegi gazdasági körülmények között az egyik eredményesen járható, a tűzoltást és innovációt együttesen felvállaló útnak az tűnik, ha az állami szektor alsó szintje és a voluntáris cselekvők még jobban összefognak.

De állami beavatkozás nélkül a jövőben elkerülhetetlen a civil szféra *erőzítése*. Az államnak nemcsak a pénzek újraosztása terén van fontos szerepe, hanem a szabályozásban is. Bizonyos *jogosítványokat ugyanis csak a makroszint* adhat meg (pl. a tréninghez, továbbképzéshez szükséges engedélyeket). Fontos szerepe lehet és kell hogy legyen az állami és nem állami szervezeteket érintő *szabályozásban, ellenőrzésben, szakmai irányításban, standardok kialakításában*, a máshol saját erőből kezdeményezett új modellek széles körben történő megismertetésében, alkalmazásuk elterjesztésében és nem utolsósorban abban, hogy ne sorvassza tovább az eddig is tudatosan erodált állami szerepvállalást.

Amennyiben ebben a feladatban nem lesz aktív cselekvő, a *szociális ellátás* eddig nehezen kivívott *tűzoltó és innovatív jellege* teljesen a regionális adottságok függője lesz.

Jegyzetek

1. A felmérés a Népjóléti Minisztérium megbízásából készült.
2. A kérdezést a SZONDA IPSOS Média-, Vélemény és Piackutató Intézet munkatársai hajtották végre.
3. Mennyire vesznek részt a civil szervezetek Ön szerint a következő szociális és/vagy egészségügyi ellátásban? Kérem, osztályozza a civil szervezetek szerepét az egyes területeken úgy, ahogy az iskolában szokás 1-től 5-ig, ahol az 5-ös jelenti, hogy nagyon nagy mértékben, az egyes pedig azt, hogy egyáltalán nem.
4. *Pozitív kategóriába* a civil szervezetek által felvállalt azon szociális/egészségügyi tevékenységeket soroltuk, ahol a) az önkormányzatok 3-mas és 5-ös közötti értékelése legalább 40% feletti volt, b) a *negatív* megítélés (1-es, 2-es osztályzat) nem érte el a 30 százalékot, c) a „nem működött civil szervezet” az adott tevékenységi területen mutató 30% alatt maradt. *Negatív kategóriába* azok a civil szervezetek kerültek, ahol a) a 3-mas 5-ös közé eső osz-

tályzat nem érte el az egyharmadot, b) az *elégtelen és elégséges* megítélés aránya meghaladta az esetek több mint egynegyedét, c) a „nem működött civil szervezet” mutató 30% fölötti értéket mutatott.

5. A „Kérem, mondja meg, hogy hogyan támogatja az önkormányzat a civil szervezeteket a különböző területeken” kérdés három választ értékelt. A tábla a három válasz alapján kapott értékeket mutatja. Csak az értékelhető válaszokat vettük figyelembe.

6. Részesült-e 1994-ben az önkormányzat vagy intézményei alapítványok, karitatív szervezetek, egyesületek, érdekvédelmi szervezetek által nyújtott támogatásban? (Pl. Soros Alapítvány, Vöröskereszt stb.)

7. És részesült-e 1995-ben az önkormányzat vagy intézményei alapítványok, karitatív szervezetek, egyesületek, érdekvédelmi szervezetek által nyújtott támogatásban? (Pl. Soros Alapítvány, Vöröskereszt stb.)

8. Sorolja fel azokat a szervezeteket, amelyektől 1994-ben támogatást kapott! És sorolja fel azokat a szervezeteket, amelyektől 1995-ben támogatást kapott!

9. A felvétel két említést értékelt. Az adatok az együttes értéket mutatják be.

10. A második, harmadik, negyedik helyen szereplő fontos területek, mint a kultúra, művészet, sport, a munkahelyteremtés/vállalkozásfejlesztés és az egészségügy a fenti mutatótól 25–26 százalékkal maradt el.

Még nagyobbra, 30–33 százalékra nőtt a differencia az 5–7. helyen csaknem holtversenyben lévő területekkel, az oktatással, a környezetvédelemmel és a településfejlesztéssel.

11. Horváth M. T.-Péteri G. 1991-es reprezentatív önkormányzati vizsgálata szerint a polgármesterek, a jegyzők és a képviselők véleményében a legfontosabb helyi feladat a munkaalakalmak teremtése volt. Számos szociális probléma, pl. az időskorúak ellátása, a körzeti orvosi ellátás, a 10. és a 11. helyen, illetve a szociális segélyezés a 9. vagy 7. helyen (jegyzőknél) szerepelt. A munkahelyteremtés az első, a közbiztonság a 2., a telefonszolgáltatás a 3., de még a környezetvédelem is az előkelő 5. helyet (polgármestereknél) foglalta el.

A lakossági vélemény viszont már 1991-ben a szociális és egészségügyi problémákat sorolta a településen megoldandó feladatok első hat helyének valamelyikére (pl. 3. helyen szerepelt az időskorúak ellátása, 5. helyen a körzeti orvosi ellátás, 6. helyen a szociális segélyezés). Ezzel szemben a környezetvédelem csak a 8. helyen jelent meg.

12. Feltételezhető az is, hogy az önkormányzatok szerint előnyben részesített feladatoknál a civil szervezetekre a) nem volt olyan nagy szükség, b) azok erejéhez képest túlságosan nagy volt a feladat.

13. 1995-ben pl. a Magyar Vöröskereszt pályázatot írt ki a falusi önkormányzatok számára. A település szociális, egészségügyi és általános fejlesztéséhez lehetett pénzt kérni, ha az önkormányzat maga is rendelkezett valamilyen természetbeni, pénzügyi forrással. Összességében 7,3 millió Ft állt rendelkezésre.

A viszonylag csekély pénzösszegre több száz pályázat érkezett, különösen sok a pár száz lelket számláló településekről. A Vöröskereszt a pályázat meghirdetésével tudatos politikát folytatott, amelyben a kisfalvak (pl. Kisbudmir, Nógrádsipek, Rózsaafa; 90–4000 fős települések) talpraállításánál katalizátorként kívánt közreműködni. A kiosztott pénzek is ezt a politikát mutatják, csekély összegeket jelentettek, 20 000–50 000 Ft-ot, amelyhez még valamilyen más „tőke” is szükségeltetett. A szervezet ily módon próbált az egyre nehezebb helyzetbe kerülő önkormányzatoknak segíteni.

14. Ez nem jelenti természetesen azt, hogy adott esetben a szociális szolgáltatás révén ne vállaltak volna fel érdekvédelmi funkciót.

Gáthy Vera–Széman Zsuzsa

Törvények és szervezetek

Interjú az angliai Karitatív Szervezetek Bizottságánál

Az MTA Társadalmi Konfliktuskutató Központ Welfare Mix munkacsoportjának két tagja az angliai Kingston University Európai Központjával közös kutatási programot dolgozott ki, amellyel elnyerte a British Council támogatását. Az 1993–1995 között folytatott *összehasonlító kutatások fő területe a jóléti állam visszahúzóódásának vizsgálata volt, elsősorban a szociális el-látás terén.*

A meghatározó folyamat ezekben az években zajlik Nagy-Britanniában és az átalakuló Magyarországon is. Egyik új jelensége éppen az, hogy az állam a korábban vállalt ellátási feladatokat átruházza egyéb szereplőkre, „kiszerveződik” velük, és – Nagy-Britannia esetében – akár még jelentős pénz-eszközöket is átad annak fejében, hogy e tevékenységtől mentesüljön. A le-hetséges szereplők között fontos helyet foglalnak el a karitatív szervezetek, amelyek Angliában nagy múltra tekintenek vissza, Magyarországon pedig hihetetlen dinamizmussal szerveződnek és vállalják a legkülönbözőbb fel-adatokat. A brit helyzetre a nagy történelmi múlt eredményeképpen a magyar állapothoz jogilag sokkal rendezettebb viszonyok jellemzőek, amelyek kiter-jednek a jótékonyági szervezetek pénzügyi forrásaira is.

Most induló sorozatunkban a két kutató – Széman Zsuzsa és Gáthy Vera – olyan interjút ad közre, amelyek a Nagy-Britanniában zajló, fent jelzett folyamatok egy-egy jellegzetességébe engednek bepillantást, illetve bizonyos intézményeket mutatnak be. Az interjúk közzétételével bevált ötleteket, megol-dásokat, de legalább annyira nagyon is ismerős gondokat, jelenségeket vil-lantanak fel, jelezve, hogy napjaink útkereső struktúraváltása a szociális szfé-rában nem egyedi küzdelem, hanem a nálunk fejlettebb társadalmakban is fellelhető.

Fletcher: Én ügyvéd vagyok, tanácsadóként dolgozom a Karitatív Szer-vezetek Szolgáltató Egységénél, a karitatív szervezeteket segítem azt köve-tően, hogy megalakultak.

Gáthy: Kérem, mondjon néhány szót a Karitatív Szervezetek Bizottságá-ról.

David Nash Brown: Angliában nincs olyan szervezet vagy minisztérium,

amely abszolút ellenőrzést gyakorol a karitatív szervezetek működése fölött, de a *Bizottság talán mindenkinél jobban ellenőrzi* ezeket.

Mi képviseljük azt a jogi keretet, amelyen belül tevékenykednek. Mi vezetjük a jótékonyági szervezetek nyilvántartását. Azonban nem minden jótékonykodással foglalkozó szervezetnek kell bejegyeztetnie magát. Pillanatnyilag mintegy százhetvenezer ilyen szervezetet tartunk nyilván.

Széman: *Miből áll a bejegyeztetés?*

Brown: Amikor új karitatív szervezetek létesülnek, megvizsgáljuk célkitűzéseiket és tevékenységüket, hogy lássuk, karitatív szervezetnek tekinthetjük-e őket, avagy sem. Ha nem, akkor természetesen nem vehetjük őket nyilvántartásba. Ha nagyon kicsi szervezetről van szó, amelynek az éves bevétele ezer font alatt van, akkor azt nem kell bejegyezni.

Széman: *És önök hová tartoznak?*

Brown: A Bizottság független minisztérium, a biztosok évente egyszer beszámolnak a Belügyminisztériumnak, de nem állunk a Belügyminisztérium ellenőrzése alatt.

Fletcher: A karitatív szervezetekre vonatkozó törvény úgy rendelkezik, hogy legyen egy biztosokból álló testület, és a biztosok közül kettő legyen jogi területről. Ha a parlament alsóházában kérdések merülnek fel, akkor általában a Belügyminisztérium egyik beosztott felelős minisztere az, akinek a felvetett üggyel foglalkoznia kell.

Brown: A Bizottság a költségvetését a többi minisztériumhoz képest az általános adókból kapja.

Fletcher: Tehát olyan ez, mint egy független minisztérium miniszter nélkül.

Gáthy: *Egy átlagos minisztériumhoz hasonlítva ez nagy szervezet vagy inkább közepes?*

Fletcher: Kicsi.

Brown: Mintegy hétszázan dolgoznak itt. Van egy irodánk Tauntonban és egy másik Liverpoolban.

Széman: *Mik a feltételei annak, hogy egy szervezetet karitatívként regisztráljanak?*

Fletcher: Vagyis hogy mitől karitatív? Nincs törvényi meghatározása annak, hogy mit jelent a jótékonyági tevékenység. Az első definíciót még a parlament által elfogadott 1601-es törvény tartalmazta. A törvény bevezetőjében számos célkitűzést soroltak fel, amit jótékonyásznak tekintettek. Azt a törvényt persze azóta már régen hatályon kívül helyezték, de a bevezetőjében felsorolt célkitűzéseket a szokásjog máig fenntartotta. Ez a bevezető négy csoportba sorolta a célokat, nevezetesen a *nyomor enyhítését, az oktatás előmozdítását, a vallás előmozdítását segítő tevékenységek*, végül egyéb olyan célok alapján, amelyek a *közösség javát szolgálják*.

A közösség fogalma az egyes kategóriákban változó. A nyomor enyhítése esetében a nyilvánosságnak az a része, amelyiknek a javát akarjuk, lehet nagyon kicsi is. Például lehet egy jótékonyági alap vagy klub, társaság, valamely kicsiny csoport. Ha oktatásról van szó, ott nagyobb kört kell érinteni.

Széman: *És mi a helyzet az etnikai problémák megoldására létesített jótékonyági szervezetekkel?*

Fletcher: Például a „faji” harmónia előmozdítása nagy jótékonyági cél lehet, amely az imént említett kategóriák közül a negyedikbe illik bele. Mellesleg jegyzem meg, hogy a népcsoportok viszonyaira vonatkozó törvény már eleve kizárja, hogy valamely népcsoportot „feketének” nevezzünk, mert az említett törvény tiltja, hogy az embereket a színük alapján megkülönböztessük. Mi az egyes emberekre inkább származási helyük szerint hivatkozunk...

Gáthy: *Például afro-karibiak...*

Fletcher: Itt a borszínre nem szabad utalni.

Széman: *Hogyan lehet innovatív célból jótékonyági szervezetet létrehozni?*

Fletcher: A célkitűzések már említett negyedik kategóriájában, olyan tevékenység érdekében, amely a közösségnek általában hasznára van.

Brown: A betegség enyhítése, az orvostudományi kutatás olyan témakörök, amelyeket a negyedik kategóriába lehet sorolni.

Széman: *Mennyi időbe telik, amíg egy szervezetet bejegyeznek?*

Brown: Általában hónapokig eltart, nem túl gyors folyamat. Gyakran hosszas levelezésre van szükség: a karitatív szervezet megírja, hogy mik a céljai és miképpen kívánja megvalósítani azokat, de igen gyakran további kérdéseket kell feltennünk, mert az összes információt nem adják meg. Az eljárás mindenképpen hónapokig eltart, de olykor akár évekig is elhúzódhat.

Széman: *Tehát kérdőívvel is, és személyes beszélgetések során is gyűjtenek információt?*

Brown: Általában csak írásban, mert rengeteg a kérelem, és lehetetlen személyesen találkozni mindenkivel.

Széman: *Évente hány kérelem érkezik be?*

Brown: Pontosan nem tudom, de ebben az évben talán mintegy nyolcezer jótékonyági szervezetet jegyzünk be, így kérelem legalább tizenötezer érkezik.

Széman: *És tizenötezerből csak nyolcezret jegyeznek be?*

Gáthy: *Annyinak zárul le az eljárása?*

Brown: Igen.

Széman: *És vannak olyan jótékonyági szervezetek, amelyeknek a nyilvántartásba vételét elutasítják?*

Fletcher: Igen, de ezek a kérelmeknek kevesebb mint a felét teszik ki. Körülbelül a harmadát.

Brown: Igen, az összes kérelem egyharmada az, amely végül nem kerül nyilvántartásba. Ez nem jelenti azt, hogy mindet mi utasítottuk el, sokuk egyszerűen elakad.

Széman: *Tapasztalják a karitatív szervezetek feloszlásának tendenciáját is?*

Gáthy: *Eljut önökhöz például annak a híre, hogy egy jótékonyági szervezet megszűnik?*

Brown: Ha bejelentik nekünk, akkor igen.

Gáthy: *Ez kötelező?*

Brown: Igen, be kellene jelenteniük nálunk, ha beszüntetik a működésüket, mert akkor töröljük a szervezetet a nyilvántartásból. Ám ez nem mindig történik meg, és néha csak később derítjük ki.

Gáthy: *Mikor jött létre a Karitatív Szervezetek Bizottsága?*

Brown: 1853-ban.

Gáthy: *Vajon az emberek alapvetően az adómentesség miatt hoznak létre jótékonyági szervezeteket?*

Brown: Igen, főképpen a pénzügyi előnyök miatt, különösen pedig azért, mert úgy érzik, hogy hivatalosan elismerték őket, és akkor más testületek, különösen a közületi szervek, majd adnak nekik pénzt.

Fletcher: És az is tény, hogy a lakosságtól is könnyebb pénzt kérni, ha bejegyzett jótékonyági szervezetről van szó.

Gáthy: *Milyen módon adhatnak az emberek pénzt a jótékonyági szervezeteknek?*

Brown: Az emberek sokféle módon adhatnak pénzt. Például egy konkrét jótékonyági szervezet, a Jótékonyági Szervezeteket Segítő Alap útján, kiölthetnek egy csekket és elküldhetik az Alapnak.

Fletcher: Sok bank és egyéb szervezet bocsátott ki afféle kártyákat, amelyek általában kapcsolatban állnak valamelyik jótékonyági szervezettel, így ha valaki annál a banknál vált hitelkártyát, akkor annak révén is már bizonyos összeggel támogatja a jótékonyági szervezetet.

Széman: *Elmagyarázná, hogy milyen előnyöket élveznek a jótékonyági szervezetek?*

Brown: A jótékonyági szervezetek általában nem fizetnek adót a bevételeik után, sem pedig a gyarapodásuk után.

Fletcher: A jótékonyági szervezetek nem fizetnek jövedelemadót.

Brown: Továbbá nem fizetnek annyi vagyonadót sem, mintha másfajta szerveződések lennének. És ez újabb előny. Rendelkeznek épületekkel, amelyekben a tevékenységüket folytatják. És az ígervények is adómentesek.

Széman: *Ez mit jelent?*

Brown: Az ígervény jogi formában tett ígéret arra vonatkozóan, hogy az illető évente egy bizonyos összeget fizet valakinek vagy valamire, és ha ezt egy jótékonyági szervezetnek fizeti, akkor az adóhatóság az adónak azt a hányadát is a szóban forgó jótékonyági szervezetnek téríti vissza, amely az egyes adományozó által a szervezetnek fizetett összeget terhelte. Ez persze azt jelenti, hogy az adott személy megfizette az adóját, hiszen amit nem fizettek be, azt nem is lehet sehová sem téríteni. De tény, hogy emberek ezrei, talán milliói tesznek ilyen ígervényeket.

Az adó átadása jelentheti a szóban forgó összeg 25 százalékát, de akár negyvenet is, ha az adott személy annyi adót fizet.

Széman: *Milyen egyéb előnyök vannak?*

Fletcher: A pénzalapok gyűjtése. Ha egy szervezet bejegyeztette magát, akkor a lakosságnak nagyobb benne a bizalma.

Széman: *Van önöknek ellenőrzési szerepük?*

Fletcher: Igen, van. Működik egy vizsgálati részlegünk, amely berendelhet iratokat, számvitelt, személyeket stb., hogy információkat gyűjtsön az adott jótékonyági szervezet működéséről. Erre abban az esetben kerül sor, ha

gyaníttjuk, hogy az adott jótékonyági szervezet irányítása és működése veszélyben forog.

Széman: *Mondana konkrét példát?*

Fletcher: Egyes esetekben figyelemmel kísérjük a számvitelt, van, hogy mi magunk veszünk észre valamit, de gyakran a közvélemény egy tagja tájékoztat minket. Ha úgy ítéljük meg, hogy van ok az aggodalomra, akkor kérdéseket teszünk fel a jótékonyági szervezet ügyeivel kapcsolatban. Biztosítanunk kell, hogy a karitatív szervezet irányítása rendben legyen. Megnézzük, hogy a vezetőség milyen mértékben használja fel a pénzalapokat arra a célra, amelyre eredetileg a fedezetet összegyűjtötte, hogy betartják-e az alapító okiratukban lefektetett működési szabályokat, és hogy tiszteletben tartják-e a jótékonyági intézményekre vonatkozó törvény előírásait.

Széman: *És mit mond ki a jótékonyági szervezetekre vonatkozó törvény?*

Fletcher: Volt egy 1960-as törvény, ez volt a megelőző jogalkotás, amelyet az 1992-es törvény módosított, és azután az 1993-mas törvény megerősített. Ez a törvény sem definiálja, hogy mi is valójában egy jótékonyági szervezet, de a Karitatív Szervezetek Bizottságának nagy tekintélyt ad, és foglalkozik mindazzal, aminek a nyilvántartásban szerepelnie kell, majd fő részében meghatározza a Bizottság hatáskörét.

Brown: Mivel nemcsak arra van jogunk, hogy vizsgálatot indítsunk a jótékonyági szervezetek ellen, hanem arra is, hogy segítsük őket, éppen ez alkotja munkánk fő részét. Egyes jótékonyági szervezeteknek, különösen a régebbieknek nincs meg a joguk arra, hogy alapszabályukon bármit is változtassanak. És amikor valamit még meg kell változtatni, nekünk kell jogi eljárással dokumentumban érvényesíteni azokat a változásokat.

Széman: *Hogyan lehet összefoglalni a legutóbbi törvény új elemeit?*

Fletcher: Ha egyszer egy jótékonyági szervezet bekerült a nyilvántartásba, akkor azt már karitatívnak kell tekinteni. És ez tekintélyes védelmet jelent. Azt a tényt, hogy karitatív szervezetről van szó, nyomtatásban fel kell tüntetni minden iraton, csekken, számlán, pénzügyi dokumentumon, bármin, ami a karitatív szervezettől származik. A törvény rögzíti abbéli jogunkat, hogy vizsgálatot indítsunk olyan esetekben, amikor úgy véljük, hogy okunk van az aggodalomra, mert a helytelen gazdálkodás, irányítás miatt a pénzalapok veszélybe kerültek. Egy jótékonyági szervezetet többféleképpen lehet vezetni. Vannak olyanok, amelyeket oklevél alapított, másokat törvény, ezért az alapszabályokat különféle eljárásokkal lehet módosítani. Vita esetén ugyancsak a Bizottság engedélyez jogi eljárást. Immár az 1993-mas törvény értelmében szükség esetén a biztosok közvetlenül fordulhatnak bírósághoz.

Gáthy: *Milyen régiókra terjed ki a Bizottság illetékessége?*

Brown: A Jótékonyági Szervezetek Bizottságának illetékessége csak Angliára és Walesre terjed ki. De vannak kis helyi jótékonyági szervezetek Skóciában is. Létezik továbbá a baráti társaságok nyilvántartása, valamint az ipari és a segélyegyletek nyilvántartása is.

Ágostonné Alpár Vera

Otthon... a hajléktalanszállón?

(Egy margóra írt sikertörténet
és egy sikerrel közkinccsé tett élettörténet)

Miért van az, hogy a szociális munkás 1000 erőfeszítése a semmibe vész, 100 esetben úgy tűnik, van valami pillanatnyi segítség jellege, 10-szer sikeres folyamatokat indít be, de csak 1 alkalommal adatik meg – ebből a képzeletbeli 1111-es mintájú statisztikából –, hogy a munkánk értelméről igazán meggyőzhessük környezetünket és – talán – önmagunkat is?

Hogy ez a csoda mikor következik be? – sohasem tudható előre.

Például: amikor egy csendes, magánakvaló, portásként dolgozó, remegő kezű, ötvenöt éves kliensem visszajön hozzám az irodába egy hosszabb beszélgetésünk után, és félénken megkéri, hogy egy novelláját olvassam el. Kötelességből kezdem el olvasni az elsőt, a többit azonban már nem udvariasságból, hanem őszinte izgalommal. Zoltánok és Robik, Katik és Erikák a hétköznapi életben, a középosztály alsóbb régióiban küzdenek érzelmeikkel, céljaikkal, céltalanságuk ellen és a szocializmus jog- és intézményrendszerével.

Zorán dala jut eszembe róluk:

„Akiket én szeretek,
Egészen egyszerű emberek.
Fakadnak, áradnak, kiapadnak,
Mások és másai önmagamnak.
Veszítve nyernek,
Sírva boldogok,
Szépek és bolondok.”

A helyszíneken ott sétálunk nap, mint nap mi is: közeli parkok hajnalban, kecskeméti terek, busz- és vonat pályaudvarok, na meg a Majakovszkij utca...

A többit – intézet, börtön, kényszerelvonó – pedig eddig felszínesen ismertük rendőrségi hírekből, esetleg szociológiai tanulmányokból, de most „belülről” is kockázatmentesen tanulmányozhatjuk. A novella-áradat lassan egy teljes élet szaggatott regénye lesz, melyről ordít, hogy könyvvé kell

gyúrni, formázni és ki kell adni. Háromnegyed éves munka következik: pénz-
ínséges, besztzelleres időkbén reménytelen kutatás kiadó után.

Ezúton szeretnék köszönetet mondani az *Esély*nek, hiszen teljesen indirekt
módon adott egy – valós és beteljesedett – esélyt a könyv megjelenésének.
Nyíri András két évvel ezelőtt már „feltalálta” egy hontalan naplója megje-
lentetésének ötletét, de nem lelt rá az alkalmas, kitartó hajléktalanra, így hát
a véletlen egybeesés az oka, hogy felvállalta ezt a kemény feladatot, és Csapó
Sándor kezébe vehette az életét...

Könyvalakban és – úgy alakult, hogy – szó szerint is.

Csapó Sándor – aki a Bánya utcai Hajléktalan Szállón mindvégig titokban
tartotta, hogy az *Élet és Irodalom*ban rendszeresen publikált – a könyvhéten
hitetlenkedve nézte saját művét nyomtatásban. Az írások a sorok között ol-
vasni tudóknak nemcsak érdekes, meghökkentő novellák, hanem döbbenete-
sen élő kordokumentumok is. Haszonnal forgathatják diákok is, mint „tudo-
mánytalan szociológiai tankönyvet”, amelyből hiányzik ugyan az analitikus
szemlélet, de lehetőséget ad az Olvasónak a történetek továbbgondolására.

A könyv megjelenéséért Nyíri Andrásón kívül még sokat tett Király Zsu-
zsa, aki a novellákat válogatta és lektorálta. Öröm volt velük együtt dolgozni.

(Csapó Sándor: *Haza... a börtönbe*, Kávé Kiadó, Budapest, 1996.)

E számunk szerzői

Ágostonné Alpár Vera – szociális munkás
FSZKI

Andorka Rudolf – szociológus
a BKE rektora

Csaba Iván – közgazdász
CEU

Ferge Zsuzsa – szociológus, tanszékvezető egyetemi tanár
ELTE

Gábor László – szociológus
MTA Szociológiai Intézete

Gáthy Vera – szociológus
MTA Konfliktuskutató Intézet

Győri Péter – közgazdász, szociológus

Horváth Ágota – szociológus
MTA Szociológiai Intézete

Lévai Katalin – szociológus
KLTE

Semjén András – közgazdász

Spéder Zsolt – közgazdász
BKE

Széman Zsuzsa – szociológus
MTA Konfliktuskutató Intézet
